

SAMO KRISTEN

The Birth of Tragedy from the Spirit of Farce: Dubious and Real Territorial Assurances by Great Britain to the Kingdom of Yugoslavia in the 1936–1941 Period

Through the prism of the crisis of liberal régimes and the ascent of the European fascist constellation, this article discusses the issue of British territorial assurances to Yugoslavia, beginning with the first “rumours” in the mid-1930s (i.e., the time of the war in Ethiopia and inefficient sanctions by the League of Nations in Geneva against Fascist Italy) and ending with the actual offer by Great Britain made in spring of 1941 with the intention of preventing Yugoslavia joining the Tripartite Pact. If the first rumours about the British promise with respect to “Zadar, Reka, Istria and Trieste as far as the Soča river” appeared at the time of “Mediterranean agreements” – when Great Britain with its allies still disposed of sufficient military power to restrain Fascist aggression – the power constellation of early 1941, when the Kingdom of Yugoslavia actually received a rather generically formulated British territorial offer, was of course completely changed. The Axis was then at the climax of its power, while Great Britain had been not only expelled from the continent but was also forced into a struggle for its own survival. Although the British territorial offer to the Yugoslav government reopened the entire complex of the “Adriatic question”, its specific weight was therefore too small to exert a stronger impact upon the further course of events.

Key Words: World War II, 1941, Kingdom of Yugoslavia, Italy, Great Britain, territorial assurances, Julian March, Trieste

Rojstvo tragedije iz duha farse: domnevna in resnična ozemeljska zagotovila Velike Britanije Kraljevini Jugoslaviji v letih 1936–1941

Prispevek skozi prizmo krize liberalnih režimov in vzpona evropske fašistične konstelacije obravnava vprašanje britanskih ozemeljskih zagotovil Jugoslaviji od prvih govoric sredi tridesetih let – torej iz časa vojne v Abesiniji in neuspešnih sankcij ženevskega Društva narodov proti fašistični Italiji – pa do dejanske ponudbe Velike Britanije, podane spomladi 1941 z namenom, da z njo prepreči jugoslovanski pristop k Trojnemu paktu. Če so se prve govorice o britanski obljudi “Zadra, Reke, Istre in Trsta vse do Soče” pojavile v času sklepanja “mediteranskih sporazumov”, ko je Velika Britanija s svojimi zavezniki še razpolagala z vojaško močjo, ki bi zadostovala za zajezitev fašistične agresije, je bila konstelacija moči v času, ko je Kraljevina Jugoslavija dejansko prejela dokaj generično formulirano britansko ozemeljsko ponudbo, povsem spremenjena; sile Osi so bile tedaj na vrhuncu moči, Velika Britanija pa ne le izrinjena s kontinenta, temveč prisiljena v boj za lastno preživetje. Kljub temu, da je bil torej z britansko ozemeljsko offerto jugoslovanski vladi v resnici na novo odprt celoten kompleks jadranskega vprašanja, je bila njena specifična teža premajhna, da bi lahko pomembneje vplivala na nadaljnji potek dogodkov.

Ključne besede: druga svetovna vojna, 1941, Kraljevina Jugoslavija, Italija, Velika Britanija, teritorialna jamstva, Julijska krajina, Trst

Correspondence address: Samo Kristen, Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia, e-mail: samo.kristen@inv.si.

Tretjega septembra 1939, dva dni po nemškem napadu na Poljsko, se je v Londonu v fazi preloma znašla prva izdaja knjige, ki je nosila času primeren naslov *The Twenty Years' Crisis 1919–1939*. Njen pisec, britanski politični mislec in zgodovinar Edgar Hallet Carr, jo je v pričakovanju neizogibne katastrofe posvetil tvorcem prihodnjega miru. V njej je z rahlo mero cinizma opravil s "hipotezo človeške zlobe" profesorja Arnolda Toynbeeja, "hipotezo neumnosti" profesorja Alfreda Zimmerna in hipotezami drugih uglednih profesorjev. Njihova razlagalna moč naj bi bila minimalna. E. H. Carr je poglobitni razlog za krizo evropskega liberalizma in demokratičnih institucij prepoznal v skoraj popolnemu zanemarjanju faktorja moči, nevarnem defektu, ki je usodno zaznamoval razmišljanje akademskih elit v angleško govorečih deželah v obdobju med obema vojnama.

Med tistimi primeri, s katerimi je mogel najbolje ilustrirati svojo tezo, je E. H. Carr (1978, 113) posebej navedel zlasti neuspešno uvedbo gospodarskih sankcij proti fašistični Italiji sredi tridesetih let. Če bi ženevsko Društvo narodov jeseni 1935 pod vodstvom Velike Britanije prešlo z gospodarskih na vojaške sankcije, je zapisal, nikakor "ne bi bilo mogoče omejiti kampanje zgolj na izgon italijanskih sil iz Abesinije" (ibid.). Vojne operacije proti Italiji, podvzete skupaj s strani Velike Britanije, Francije, Jugoslavije, Grčije in Turčije, bi tako rekoč po lastni dinamiki in sami logiki razmer nujno privedle do zasedbe Dodekaneza s strani Grčije, Turčije ali obeh, italijanskih vzhodnoafriških kolonij s strani Velike Britanije in Francije ter Trsta, Reke in Albanije s strani Jugoslavije. Hkrati bi bili razglašeni tudi vojni cilji, s katerimi bi bila z različnimi utemeljitvami onemogočena vrnitev teh ozemelj Italiji. Nauk tega sporočila je bil jase: "[o]zemeljske ambicije so lahko prav tako nasledek kot tudi vzrok neke vojne" (Carr 1978, 113).

E. H. Carr je torej tik pred izbruhom druge svetovne vojne hipostaziral situacijo, ki se ni uresničila. Toda po napadu fašistične Italije na Abesinijo 3. oktobra 1935 in uvedbi gospodarskih sankcij Društva narodov proti agresorju so se v Londonu resnično začeli pripravljati na možnost nenadnega izbruha vojne s fašistično Italijo, s stopnjevanjem napetosti pa so v difuzni atmosferi strahu vzniknile tudi prve govorice o domnevnih ozemeljskih obljubah Kraljevini Jugoslaviji. Tako je podtajnik italijanskega zunanjega ministrstva, Fulvio Suvich, ki je bil kot Tržačan v tem pogledu še zlasti občutljiv, že konec leta 1935 dobil informacije, po katerih bi Nemčija v primeru grozečega vojnega spopada med Veliko Britanijo in Italijo stopila na britansko stran, nemški kancler Adolf Hitler pa naj bi jugoslovanskemu regentu, knezu Pavlu Karadjordjeviću, že obljubil Istro (Vinaver 1985, 304).

Toda že nekaj mesecev po tej vesti so se pojavile tudi prve govorice o domnevnem britanskem ozemeljskem jamstvu, predvidenm prav tako za primer

66

vojnega spopada z Italijo, v katerem bi Jugoslavija stala na strani Velike Britanije. Po nekakšni ironiji se je drobna zabeležka o tovrstni domnevni britanski obljubi ohranila v osebnih zapiskih dr. Anteja Trumbića, prvega zunanjega ministra Kraljevine Srbov, Hrvatov in Srbov (v nadaljevanju Kraljevine SHS), ki je novembra leta 1920 z italijanskim zunanjim ministrom, grofom Carlom Sforzo, podpisal Rapalski sporazum, zdaj pa se je, malo pred smrtjo, razočaran zaradi velesrbske hegemonije znašel na pozicijah hrvaške državnosti.

Dr. Ante Trumbić si je 3. avgusta 1936 zabeležil zanimivo izjavo, pripisano hrvaškemu ministru javnih del v Stojadinovićevi vladi, dr. Marku Kožulu. Po njej naj bi Velika Britanija Kraljevini Jugoslaviji v zameno za njeno aktivno zaveznitvo v primeru izbruha vojne z Italijo že zagotovila "Zadar, Reko, Istro in Trst vse do Soče" (Trumbić v Boban 1974, 447). To je bilo seveda celotno narodno ozemlje, ki ga je dr. Ante Trumbić na mirovni konferenci v Parizu s sklicevanjem na Wilsonov princip narodne samoodločbe zahteval za Kraljevino SHS, ne da bi ga glede na obstoj tajnega Londonskega pakta, s katerim je bilo isto ozemlje obljubljen Italiji, seveda mogel dobiti. S to Kožulovo izjavo naj bi bil že konec junija ali v začetku julija seznanjen tudi voditelj *Hrvatske seljačke stranke* (HSS), dr. Vladimir Maček, posredoval pa mu jo je osebni odposlanec ustaškega voditelja Anteja Pavelića, polkovnik Adolf Sabljak (Boban 1974, 447).

Vest o domnevni britanski obljubi tistega ozemlja, ki se mu je moral sam s podpisom Rapalske pogodbe v imenu Kraljevine SHS odpovedati, da bi z njegovo izgubo rešil vsaj Dalmacijo, je torej do Trumbića pripotovala po kanalih, segajočih tudi v hrvaško separatistično podzemlje, poosebljeno v teroristični organizaciji Mussolinijevega varovanca dr. Anteja Pavelića. Že zaradi tega, ker mu je bila posredovana iz druge ali tretje roke, je obstajal tudi močen razlog za morebiten dvom v njeno resničnost. Toda to še ni nujno pomenilo, da je ne bi bilo treba vzeti resno. Že samo dejstvo, da je zakrožila po političnih kuloarjih, je imelo specifično politično težo.

Komaj dvajset dni zatem, ko si je zabeležil domnevno Kožulovo izjavo o prav tako domnevni britanski obljubi Zadra, Reke, Istre in Trsta vse do Soče Kraljevini Jugoslaviji, je dr. Ante Trumbić kot izletnik na krovu luksuznega jugoslovanskega parnika Kraljica Marija priplul v Palermo in se tam na skrivaj sestal z organizatorjem marsejskega atentata na kraljičinega moža, jugoslovanskega kralja Aleksandra I. Karadjordjevića. Dr. Ante Pavelić mu je ob tej priložnosti potrdil, da so se v decembru 1935 v Rimu resno pripravljali na spopad z Veliko Britanijo in Jugoslavijo, ki ju je takrat povezoval mediteranski sporazum. 23. avgusta 1936 si je torej Trumbić zabeležil: »vojna zanesljivo, mediteranski pakt« (Boban 1974, 447–448). Benito Mussolini naj bi ustaškemu voditelju konec minulega

leta tudi sporočil, da bo že v treh naslednjih tednih sprejeta odločitev o vojni. Na Trumbićevem pisemskem papirju z vtisnjenim emblemom "Jugoslovenski Lloyd, S/S Kraljica Marija" je bilo Mussolinijevo navodilo ustašem povzeto takole: "Če pride do konflikta, vi prvi; če ne bo vojne, znamenje, da je M[ussolini, dodal avtor] zmagal. Zrušiti Afriko, tisto vašo stvar pa učinkovito podpreti" (Mussolini v Boban 1974, 405).

V osebnih zapiskih nekdanjega jugoslovanskega zunanjega ministra, nastalih po razgovoru z voditeljem hrvaških separatistov v Palermu, je bil tako rekoč hkrati z vojno izrecno omenjen tudi "mediteranski pakt". Je bila torej tudi domnevna britanska ozemeljska obljuba Jugoslaviji, omenjena v Trumbićevih zapiskih, v neposredni zvezi s tako imenovanimi mediteranskimi sporazumi, ki jih je Velika Britanija tedaj sklenila z vladami v Parizu, Atenah, Ankari in Beogradu?

Vsekakor naj bi britanski predstavnik v Društvu narodov, sir Anthony Eden, jugoslovanskemu kolegu Božidarju Puriću v Ženevi še maja 1935 zatrjeval, da Velika Britanija ne misli na vojno z Italijo. Purić, ki je bil z Edenom v prijateljskih odnosih, je nato dokaj preroško odvrnil, da bo tovrstna politika neodločnosti na koncu pripeljala do tega, da bo Velika Britanija izgubila Francijo, Francija Veliko Britanijo, "vsi preostali pa bomo morali izbirati med Berlinom in Rimom, če ne celo Moskvo" (Purić v Hoptner 1972, 87). Ali res misli, da lahko Italija postane nevarna Britancem v Afriki in Jugoslovanom na Balkanu, naj bi zatem Eden nejeverno vprašal Purića (Hoptner 1972, 87), ne da bi slutil, da bo on sam še pred koncem istega leta prav po zaslugi abesinskega konflikta postal britanski zunanji minister.

Prvi indici vojne nevarnosti so se pojavili že poleti,¹ toda po 3. oktobru 1935, ko je Italija napadla Abesinijo, je po razkritju pakta Hoare-Laval tudi zaradi pritiska britanskega javnega mnenja nastopilo stanje tolikšne napetosti, da se je zdela vojna med Veliko Britanijo, glavno pobudnico gospodarskih sankcij Društva narodov, in fašistično Italijo že skoraj neizogibna (Hoptner 1972, 80). Tedaj je britanska vlada zaradi nevarnosti, da Italija udari po britanski floti v Sredozemlju, pričela sklepati varnostne sporazume z zavezniškimi državami ob Mediteranu. Glede na to, da je obstajala nevarnost, da žrtev fašistične agresije postane še kaka druga država, izvajalka sankcij, bi po britanskem stališču takšna agresija pomenila napad za celotno Društvo narodov, vse njene članice pa bi bile napadeni članici dolžne priskočiti na pomoč.

Potem ko je francoska vlada, konzultirana v oktobru 1935, na britansko vprašanje v tej zvezi odgovorila pozitivno in Veliki Britaniji podala ustrezna vojna jamstva, je britanski poslanik v Beogradu, sir Ronald Campbell, v prvih dneh decembra

1935 jugoslovanskemu ministrskemu predsedniku dr. Milanu Stojadinoviću predal *aide-mémoire*. V dokumentu je bilo ugotovljeno, da obstaja resna možnost italijanskega napada na Veliko Britanijo, London pa je Beogradu svetoval, naj Rimu poda javno demaršo z izjavo, da bo Jugoslavija v tem primeru na strani Velike Britanije (Avramovski 1968, 50).

Dr. Milan Stojadinović, ki je takrat zasedal tudi položaj zunanjega ministra, se je na britanski predlog odzval dokaj previdno. 5. decembra 1935 je poslaniku Campbellu zagotovil, da je jugoslovanska vlada pripravljena izpolniti vse obveznosti, ki jih nalaga 16. člen Pakta Društva narodov.² Prav tako mu je zagotovil, da jugoslovanska vlada v celoti deli stališče vlade Njegovega Veličanstva in francoske vlade glede uvedbe sankcij proti Italiji. Toda glede vojaške pomoči jugoslovanska vlada ne more precizirati vrste pomoči, ki bi jo nudila, brez predhodne konzultacije z Grčijo in s Turčijo, na kateri je vlada Njegovega Veličanstva nasloвила podobno vprašanje, a tudi s Češkoslovaško in z Romunijo, torej članicama Male antante, ki ji je pripadala tudi Jugoslavija (Avramovski 1986, 340).

Še bolj je bil Stojadinović previden v zvezi z britanskim predlogom o javni demarši Rimu. Menil je, da v danem trenutku ni primerno izzivati Italije, kajti vse kaže, da so skupni napor britanske in francoske vlade usmerjeni na prijateljsko rešitev italijansko-etioopskega spora. Takšna poteza bi lahko jugoslovansko stran izpostavila italijanskemu maščevanju, javne izjave pa vlada v Beogradu tudi ne more podati brez predhodnega posvetovanja z državami Balkanskega pakta. Stojadinović je zatem kot poslednji, a ne najmanj važen razlog, zaradi katerega Jugoslavija ne namerava podati javne demarše Rimu, Britancem priklical v spomin pol milijona Jugoslovanov v Istri, na jadranskih otokih, na Reki in v Zadru. Teh pol milijona rojakov bo zelo močna utež v trenutku, ko se bo Jugoslavija dejansko odločala za ali proti Italiji, je sporočil Campbellu, nato pa 9. decembra 1935 o takem odgovoru obvestil tudi regenta Pavla (Hoptner 1972, 81).

Ministru vojske in mornarice je Stojadinović še istega dne poslal pismo in v njem načel vprašanje morebitnega vojnega sodelovanja z Veliko Britanijo.³ Glede na britansko prošnjo, naj bo vednost o njenem koraku omejena le na ozek krog odločujočih oseb, sprva ni navedel neposrednega razloga za svoje vprašanje; torej obstoja britanske spomenice. Omejil se je zgolj na informacijo, da je britanska vlada konzultirala francosko vlado, kako bi se Francija odzvala na italijanski napad na kako članico Društva narodov, ki sodeluje v sankcijah proti Italiji, in izrazil domnevo, da lahko podobno britansko vprašanje v kratkem pričakuje

tudi jugoslovanska vlada. Jugoslovanski odgovor ne bi mogel biti drugačen od francoskega, je ugotovil, to pa naj bi veljalo tudi za vladi Turčije in Grčije. Vojnemu ministru je zatem naročil, naj generalštab jugoslovanske vojske pripravi vse potrebno za nadaljnja pogajanja z Londonom. Poudaril je tudi, da bo treba vse britanske predloge in jugoslovanske nasprotne predloge pretehtati tudi s stališča eminentnih političnih interesov, kar bo seveda narekovalo ustrezno koordinacijo med jugoslovanskim vojnim in zunanjim ministrstvom (Avramovski 1964, 23).

Jugoslovanski generalštab je na tej podlagi že kmalu zatem končal posebno študijo in v njej obdelal različne aspekte vojne udeležbe v primeru uvedbe vojnih sankcij proti Italiji (Avramovski 1964, 23). V njej je bilo ugotovljeno, da ima Jugoslavija opraviti z nevarnim sovražnikom, ki se lahko razmeroma hitro po koncu operacij v Afriki opomore in se obrne proti svoji sosedbi. Toda v študiji je bil upoštevan tudi drugačen, ugoden scenarij. Uvedba vojnih sankcij bi lahko Italijo privedla tudi v izjemno težaven položaj, v kakršnem se verjetno nikoli več ne bo znašla.⁴ Tak razvoj dogodkov bi za Kraljevino Jugoslavijo, nenehno soočeno z nevarnostjo italijanskega napada, pomenil enkratno priložnost. Če bi jo v polni meri izkoristila, bi lahko s pomočjo Velike Britanije in drugih zavezniških držav do te mere oslabilo savojsko kraljevino, da bi jo potisnila z balkanskega polotoka in ji odvzela kraje, kjer žive Slovenci in Hrvati – torej Istro, Gorico, otoke ob dalmatinski obali in Zadar (Avramovski 1964, 23).

V študiji jugoslovanskega generalštaba je bilo nadalje poudarjeno, da je pred vstopom v vojno treba skleniti ustrezen vojni sporazum z Veliko Britanijo in Francijo in precizirati ne le jugoslovanske obveznosti, temveč tudi natančno opredeliti obseg kompenzacij; torej vprašanje o tem, kaj bo Jugoslavija z gotovostjo dobila kot nadomestilo za svoje sodelovanje v vojni akciji (Avramovski 1964, 25). Avtorji študije zaradi odsotnosti psiholoških predpriprav sicer niso povsem izključevali možnosti presenečenj, do katerih bi lahko prišlo zaradi "stanja duha v hrvaških krajih, podložnih vplivu škodljive propagande", vendar so kljub temu sodili, da bi bila vojna proti Italiji dokaj popularna, še zlasti, če bi Kraljevini Jugoslaviji pred tem uspelo pridobiti dovolj trdne garancije, s katerimi bi ji bila zajamčena vsa tista narodna ozemlja, ki so po prvi svetovni vojni pripadla Italiji (Avramovski 1964, 24).

Tej ugodni perspektivi pa je jugoslovanski generalštab dodal tudi celo vrsto pomislekov. Poleg težko predvidljive drže sosednjih, ozemeljsko revizionističnih držav, je kot posebni dejavnik tveganja izpostavil vprašanje, do katere stopnje intenzivnosti bodo vojne sankcije sploh izvedene; zelo pomembno je namreč bilo, ali bi bila Italija ob koncu vojnih operacij do te mere oslabiljena, da se Jugoslaviji ne bi mogla več maščevati. Kraljevina Jugoslavija, je bilo ocenjeno, tudi ne bi mogla zdržati velikih finančnih in materialnih stroškov vojne z Italijo, če ji

velike sile različnih izgub ne bi bile pripravljene nadoknaditi. Analiza trenutne jugoslovanske vojne pripravljenosti je v celoti potrjevala tako pesimistično napoved. Sprejeta je bila torej ocena, da bi morala Jugoslavija v primeru pristanka na udeležbo pri vojnih sankcijah proti Italiji svoje sodelovanje odložiti do poletja 1936.

Načelnik generalštaba, general Ljubomir Marić, je študijo poslal v vednost regentu Pavlu ter predsedniku vlade in zunanjemu ministru dr. Milanu Stojadinoviću. V dodatni informaciji, namenjeni regentu, je bila še enkrat podčrtana nujnost, da je treba pred slehernim jugoslovanskim vojaškim posegom razjasniti vprašanje "protiuslug in rekompensacij" (Avramovski 1964, 28). Hkrati je bilo ponovljeno stališče, da je jugoslovanski vojski treba dati primeren odlog za pripravo na vojne operacije.⁵ Francoska pripravljenost sodelovati v kopenskih operacijah je bila ocenjena kot *conditio sine qua non* za sleherni jugoslovanski poseg v vojno na strani Velike Britanije in Francije (Avramovski 1964, 26, 28).

Neposredno zatem, ko so predstavniki Grčije, Turčije in Jugoslavije v Ženevi o odgovoru na vprašanje, s katerim se je na njihove države obrnila vlada Njegovega Veličanstva, 20. decembra 1935 seznanili francoskega zunanjega ministra Laval, je po zaslugi pisanja časopisja za obstoj mediteranskih sporazumov izvedela tudi širša mednarodna javnost. S tem je seveda postalo odveč priporočilo vlade Njegovega Veličanstva glede popolne tajnosti, ki je vse dotlej zaznamovala pogajanja med Londonom, Beogradom, Ankaro in Atenami.

Konec leta 1935 je italijanska vlada, ki se je v resničnost časopisnih vesti prepričala preko svojih predstavnikov v evropskih prestolnicah, uradno protestirala v Ankari in Atenah, vendar ne tudi v Beogradu. Da tega ni storila, je bila verjetno posledica dejstva, da z Jugoslavijo ni imela sporazuma o prijateljstvu, kakršnega je že prej sklenila z Grčijo in s Turčijo. Italijanski poslanik se je zadovoljil z ustno intervencijo pri predsedniku vlade Stojadinoviću, ta pa mu je resničnost vesti, objavljenih v tisku, v celoti potrdil (Avramovski 1986, 340–341).

Čeprav v časopisnih vesteh o sporazumu, ki ga je Velika Britanija sklenila z Jugoslavijo, ni bilo namigov na obstoj kakih tajnih protokolov z dodanimi teritorialnimi klavzulami, je že sama vest o sporazumu pod Italijo vzbudila velika pričakovanja med slovenskim prebivalstvom – k temu so vsekakor pripomogli letaki z napisom "V kratkem bo ves Jadran jugoslovanski" (Kacin Wohinz 1997, 134–135) – pa tudi v organizacijah slovenskih in hrvaških emigrantov iz Italije, živčih v Jugoslaviji.

Eden najvidnejših izrazov tega na novo vzbujenega upanja je bil vsekakor uvodnik, ki ga je 1. februarja 1936 na prvi strani objavila Istra, dvojezično, v Zagrebu izhajajoče glasilo Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. V njem je s kraticama T. P. podpisani avtor pod značilnim naslovom “*Ako bi ...*” predvidel dva možna scenarija, po katerih bi se lahko razpletla trenutna huda kriza med Veliko Britanijo in fašistično Italijo. Po prvem bi v sami Italiji prišlo do padca fašističnega režima, oblast pa bi prevzeli predstavniki italijanske antifašistične emigracije. V tem primeru, ko bi prišlo do zgolj internih sprememb, je menil pisec uvodnika, bi nova vlada v Rimu slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu Julijske krajine podelila administrativno in kulturno avtonomijo in s tem izpolnila obljube, ki so jih predstavniki italijanske antifašistične emigracije že večkrat dali. Po drugem, veliko bolj radikalnem scenariju, pa bi po “nekem še nepredvidenem obračunu” – pisec je imel v mislih vojno med veliko Britanijo in fašistično Italijo, v kateri bi bila Jugoslavija na strani Velike Britanije – celotna Julijska krajina ali pa njen del pripadla Kraljevini Jugoslaviji. Kakršenkoli bi že bil razplet krize, je bilo rečeno v sestavku, jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine ne bi smel doleteti nepripravljenih. V obeh primerih bi bilo treba imeti na razpolago dovolj veliko število prosvetnih in administrativno-nadzornih kadrov, te pa je mogoče rekrutirati le med učitelji iz vrst emigrantov, ki dobro poznajo oba jezika in lokalne razmere.

Karikatura, objavljena na isti strani, je bila zgovoren komentar k uvodniku. Na prvi strani lista, ki je izhajal s finančno pomočjo jugoslovanske vlade, je bil zarisan zemljevid Julijske krajine (z oznako Istra, pogosto uporabljano kot sinonim za slovenski in hrvaški del Julijske krajine), na njem pa je bilo dokaj nazorno prikazano, kako si v uredništvu časopisa predstavljajo posledice britansko-jugoslovanskega vojnega zavezništva v primeru konflikta z Italijo. V spodnjem delu karikature je arhetipski John Bull pometal “črnosrajčnike” z istrskega polotoka, v zgornjem vogalu pa je bilo pri podobno drastičnem opraviilu videti del škornja, ki je nedvomno pripadal jugoslovanskemu zavezniku.

Le dvanajst dni po objavi omenjenega uvodnika je bilo vprašanje konkretne jugoslovanske udeležbe pri morebitnih vojnih sankcijah proti Italiji prvič obravnavano tudi na skupnem sestanku načelnika jugoslovanskega vrhovnega generalštaba in britanskih vojnih predstavnikov. Toda iz odgovorov britanske strani je bilo mogoče sklepati, da bo Kraljevina Jugoslavija v primeru vojne z Italijo na obalni fronti prepuščena sama sebi, ne da bi ji Britanci mogli nuditi kakršnokoli pomoč, razen tiste iz hidroavionskih oporišč v Albaniji. Britanski vojaški predstavniki so Jugoslovanom sicer zatrdili, da je Francija v primeru vojnega spopada z Italijo pripravljena angažirati tudi kopenske sile, a so hkrati tudi morali priznati, da v tej zvezi ni bil sklenjen medsebojni sporazum. Vsekakor

Franciji zaradi snega v Alpah tega ne bi bilo mogoče storiti pred aprilom 1936, je bilo rečeno. Podobno kot vojaški sporazumi z Grčijo in s Turčijo naj bi se namreč tudi obstoječi vojni sporazum s Francijo nanašal le na skupne pomorske in letalske operacije (Avramovski 1964, 30).

V jugoslovanskem generalštabu so natančno analizirali britanske odgovore in iz vsega navedenega potegnili sklep, da sodelovanje Jugoslavije v vojnih sankcijah proti Italiji ne bi bilo mogoče, če Francija ne bi bila pripravljena angažirati svojih kopenskih sil. Le v primeru aktivnega francoskega sodelovanja bi se vojnim sankcijam pridružila tudi jugoslovanska kraljevina, vendar v najbolj ugodnem trenutku zanje in seveda šele zatem, ko bi vojne operacije proti Italiji dosegle določeno intenzivnost in obseg. Načelnik generalštaba je namreč upošteval tudi možnost, da bi Jugoslavija zaradi prehitrega vstopa v vojno zašla v tako težak položaj, da bi bila prisiljena zaprositi za britansko in francosko pomoč. V tem primeru bi stanje njene popolne odvisnosti od obeh zavezniških sil v končni posledici moglo zmanjšati obseg njenega deleža pri razdelitvi morebitnega dobička ali pri poravnavi zaradi vojnih operacij nastale škode (Avramovski 1964, 31).

Šele po prejemu stališča generalnega štaba je Milan Stojadinović zaprosil vlado Njegovega Veličanstva za britansko zagotovilo pomoči v primeru italijanskega napada na Kraljevino Jugoslavijo. Britanski poslanik v Beogradu, sir Ronald Hugh Campbell, je izročil odgovor svoje vlade 10. marca 1936. Na njegovi podlagi je premier Stojadinović naslednjega dne obvestil ministra vojske in mornarice, 14. marca 1936 pa tudi načelnika jugoslovanskega generalštaba, da bo britanska pomoč Jugoslaviji obsegala vse, kar bo v danem trenutku mogoče in potrebno zagotoviti v materialu, enotah in denarju, a s pomembno rezervo, da je glede na spremenjeni položaj v Evropi o celotni zadevi za sedaj prezgodaj govoriti. Vlada Njegovega Veličanstva namreč skladno s tako spremenjenim položajem ne bi hotela ukreniti ničesar, s čimer bi lahko izzvala Italijo (Avramovski 1964, 32; Avramovski 1968, 61; Avramovski 1986, 451).

V čem so bile tako imenovane bistveno spremenjene okoliščine, zaradi katerih je britanska vlada v letu 1936 postopoma odpovedala vse aranžmaje z Beogradom? Odgovor na to vprašanje se je skrival v Berlinu: 7. marca 1936, le tri dni pred britanskim odgovorom Stojadinoviću, je nemški kancler Adolf Hitler enotam *Reichswehra* ukazal, naj tako rekoč za hrbtom mednarodnih gospodarskih sankcij proti Italiji vkorakajo v demilitarizirano Porenje. Z remilitarizacijo Porenja je Nemčija prekršila določila versajskega mirovnega sporazuma, v čigar podpis je bila bolj ali manj prisiljena, a tudi določila sporazuma iz Locarna, ki se mu je pridružila prostovoljno. Francoskemu sistemu zavezništev v Srednji in

Jugovzhodni Evropi je bil s tem dejanjem vojaškega in političnega *bluffa* v enem samem dnevu zadan smrtonosni udarec. Le tri dni po tem dogodku, ki je na široko odprl vrata v naslednjo vojno, je Velika Britanija z implicitnim sklicevanjem na klavzulo *rebus sic stantibus* jugoslovanskemu političnemu in vojaškemu vodstvu sporočila, da vojne sankcije proti fašistični Italiji ne pridejo več v poštev. London je Beogradu sicer v načelu zagotovil zahtevano pomoč, a se je pri tem skliceval na bistveno spremenjene okoliščine. Skliceval se je torej na tisto klavzulo v mednarodnem pravu, ki jo *tacite* vsebujejo vsi mednarodni sporazumi.

V aprilu 1936 je jugoslovanski predstavnik v Ženevi, dr. Božidar Purić, britanskemu državnemu sekretarju Edenu izrazil globoko zaskrbljenost zaradi položaja, ki bi lahko nastal v Evropi, če bi bilo Italiji dovoljeno zmagati v Abesiniji, in ga vprašal, zakaj britanska flota ni zaprla Sueškega prekopa (Avramovski 1986, 452). V juniju je tudi regent Pavle poslaniku Njegovega Veličanstva izrazil bojazen, da bi Jugoslavija v primeru, da se “abesinska afera” konča z opravičilom agresije in se Grčija in Turčija pogodita z Italijo, ostala brez prijateljev in izpostavljena italijanskim agresivnim nameram (ibid.).

Poslanik sir Ronald Hugh Campbell je v tej zvezi jugoslovansko vlado opozoril na Edenovo, 18. junija 1936 podano izjavo pred Spodnjim domom, da “obljube, ki jih je vlada Njegovega Veličanstva dala nekaterim mediteranskim državam, ne bodo prenehale z ukinitvijo sankcij”, ampak bodo trajale, dokler bo trajala negotovost, ki nujno sledi prenehanju uporabe 16. člena Ustanovne listine (Avramovski 1986, 452). Cilj in pomen izjave o trajnosti obljube je Eden zatem osebno pojasnil Puriću, ki pa ni hotel izvedeti le, ali je ta izjava napoved neke vrste mediteranskega pakta in ali se namerava vlada Njegovega Veličanstva “umakniti / ... / v kakršnikoli meri z Mediterana”, temveč tudi, “ali bi v primeru italijanskega ali nemškega napada na Jugoslavijo Skupščina Društva narodov priskočila tej državi na pomoč” (Avramovski 1986, 452–453). Eden je Puriću zatem podal nekoliko tavitološko pojasnilo, po katerem “njegova izjava pomeni natanko to, kar pomeni” (Eden v Avramovski 1986, 453). Čeprav je malo verjetno, da bi bilo treba uporabiti kakšne ukrepe proti Italiji, je vlada Njegovega Veličanstva želela s svojo izjavo pokazati “svoj interes za Sredozemlje in za neposredno prihodnost držav, ki so z njo sodelovale v težkem času” (ibid.). Eden med njenimi cilji je bil tudi v tem, da se zavržejo govorice o nameri Velike Britanije, da se umakne iz Sredozemlja (ibid.).

Ko je 11. julija 1936 britanski ambasador v Rimu, sir Eric Drummond, obvestil italijanskega zunanjega ministra, grofa Galeazza Ciana, da so se britanske ladje, ki so bile poslane v Sredozemlje, vrnile v matične luke in izrazil začudenje, ker ta poteza ni navedla italijanske vlade in tiska k bolj naklonjeni drži do Velike

Britanije, ga je grof Ciano opozoril na podaljšanje veljavnosti obljubam o medsebojni podpori, ki jih je britanska vlada izmenjala z vladami Jugoslavije, Grčije in Turčije ob koncu leta 1935 (Avramovski 1986, 453). Drummond mu je zatem pojasnil, da bilateralni karakter teh obljub ni več v veljavi, iz Edenovega sporočila pred parlamentom pa je razvidno, da se je britanska vlada omejila le na enostransko obvezo, da bo pomagala omenjenim trem državam, če bodo napadene zaradi predhodne države, zavzete v času sankcijske krize. Ko se je grof Ciano pritožil tudi zaradi nadaljnega vzdrževanja te unilateralne obljube, je sir Eric Drummond na lastno roko predlagal, da Velika Britanija odstopi od obljube, če se italijanska vlada svečano zaveže jugoslovanski, grški in turški vladi, da jih ne namerava napasti. Kmalu zatem je italijanska vlada ravnala skladno s tem predlogom.

“Jugoslovanska vlada je vzela na znanje prijateljsko izjavo italijanske vlade, ni pa sprejela njenega nasveta, naj o svojem zadovoljstvu z izjavo obvesti vlado v Londonu”, je v letnem poročilu za leto 1936 zapisalo britansko poslaništvo v Beogradu in nadaljevalo:

Čeprav ni predpostavljala, da ji preti neposredna nevarnost s strani Italije, je imela premalo zaupanja v njene izjave prijateljstva, da bi si drznila vladi Njegovega Veličanstva sporočiti kakršnokoli mišljenje o vrednosti italijanskega sporočila. Sporočilo državnega sekretarja v Spodnjem domu, s tekstom italijanskih prijateljskih sporočil vladam Grčije, Turčije in Jugoslavije, in izjavo, da vlada Njegovega Veličanstva ne vidi več potrebe po podaljšanju veljavnosti obljub, podanih vladam treh omenjenih držav, je bilo 27. julija dostavljeno jugoslovanski vladi, ki ga je verjetno z olajšanjem sprejela (Avramovski 1986, 454).

Tovrstna zagotovila so morda na kratki rok zvenela pomirjujoče, na daljši rok pa je bila njihova vrednost skrajno majhna. Od 7. marca 1936 preprosto ni bilo več mogoče sanirati strateško izredno dalekosežnih posledic nemške remilitarizacije Porenja. Po formulaciji generalnega sekretarja v francoskem ministrstvu za zunanje zadeve Alexisa Legera je Adolfu Hitlerju tega dne uspelo postaviti neke vrste “kitajski zid”, ki bo že v kratkem oddelil Francijo in Veliko Britanijo od držav Srednje in Vzhodne Evrope, povzročil polom zamisli o kolektivni varnosti in skrb za varnost sleherne države v tem delu celine prepustil njej sami (FRUS 1936 I, 268).

Raymond Aron (1983, 188) je pozneje v svojih spominih zapisal, da si je Francija pot v vojaški poraz v letu 1940 sicer tlakovala sama, da pa je velik del odgovornosti zanj nosila tudi Velika Britanija:

Javno mnenje je pripravilo vlado v Londonu do tega, da je prvič vzela zares doktrino kolektivne varnosti in jo hotela uporabiti proti Italiji, zapleteno v kolonialno avanturo v

času, ko se je kolonialna era nagibala h koncu, nemška moč pa naraščala. Francija britanski vladi ni sledila. Ko je Hitler raztrgal pakt iz Locarna /.../ in z enim samim udarcem spremenil evropsko ravnotežje, so Britanci Francozom vrnili v njihovem lastnem denarju; na remilitarizacijo Porenja se niso odzvali niti z vojaškimi ukrepi niti z gospodarskimi sankcijami. Pokazali so svojo ravnodušnost do usode francoskih zavezništev v Srednji in Vzhodni Evropi in tri leta pozneje vstopili v vojno, da bi priskočili na pomoč Poljski, ki je zahodne demokracije od 7. marca 1936 dalje niso mogle več zaščititi. Britanska diplomacija si zasluži prav tako malo prizanesljivosti kot francoska /.../.

Britanska diplomacija je nesporno nosila velik delež odgovornosti za nastali evropski položaj. Toda po drugi strani je treba priznati, da se po strateški napaki s Porenjem, s katero je bil nemški gospodarski in politični penetraciji odprt prazen prostor moči v Jugovzhodni Evropi, njen arzenal diplomatskih metod in zastraševanja preprosto ni več mogel kosati z nemškim. Adolf Hitler je imel – kot je dobro ugotovila britanska zgodovinarica Elisabeth Barker (1978, 24) – pri izvajanju svoje dinamične politike na razpolago izredno močno politično orožje, po katerem se Britanci niso drznili poseči, ali točneje; v primeru, da bi se odločili zanj, bi morali kmalu ugotoviti, da je preveč nevarno vztrajati pri njem. Nemčijo je vzpostavil kot revizionistično silo, ki naj popravi resnične in namišljene krivice, povzročene z mirovnimi pogodbami v Versaillesu, Trianonu in Neuillyu. To mu je dajalo skoraj nepremagljivo moč, da z ozemlji podkupi revizionistično Madžarsko in Bolgarijo in hkrati zastraši ozemeljsko saturirane države, ki so se bale teritorialnih izgub, še zlasti Romunijo (ibid.).

Na nemško trgovino z ozemlji so se v Londonu lahko odzvali le z nekim drugim, nič manj tveganim protiorožjem, čigar uporaba je bila poleg vsega v popolnem nasprotju z dotedanjo britansko politiko do tega dela sveta. Šlo je za podeljevanje vojnih garancij posamičnim državam v primeru nemškega napada nanje. Britanski pisec Gathorne-Hardy (1952, 485–486) je zelo nazorno pojasnil, zakaj se je britanska politika po nemški zasedbi Sudetov odločila za tako tvegan korak:

Če bo torej bralec v nadaljevanju opazoval dajanje vojaških garancij eni vzhodnoevropski državi za drugo, bo morda sprva osupnil nad domnevno nedoslednostjo. To je tako, si bo morda mislil, kot da bi zavarovalna družba, ki je doslej zavračala vsa tveganja na določenem območju, naenkrat začela izdajati zavarovalno polico za vsako hišo v soseski, in to ravno v trenutku, ko je izbruhnil resen požar. Razlaga za tovrstno ravnanje je v okoliščini, da je tradicionalna politika primerna samo tako dolgo, dokler se je možno pogajati; postavljena pred grožnjo vojne, Anglija, tako kot vsaka druga velika sila, vedno poskuša soočiti svojega mogočega nasprotnika z najbolj silno in zastraševalno kombinacijo izmed vseh mogočih.

Velika Britanija je torej konec tridesetih let morala opustiti tisto tradicionalno politiko do Srednje in Jugovzhodne Evrope, ki ji je bilo razmeroma dolgo najbolje ustrezno z vzdrževanjem svobode nepristranskega posredovanja in

s posledičnim abstiniranjem od prevzemanja trajnih obveznosti. V to je bila dejansko prisiljena v tistem trenutku, ko se je z nemškim vkorakanjem v Prago v marcu 1939 povsem jasno pokazalo, da Hitler ne namerava spoštovati ničesar od tistega, kar je s predhodnim sklicevanjem na princip narodne samoodločbe z neprekosljivo demagogijo obljubljal. Toda tisto, kar je predstavljalo bistveni deficit nove paradigme, je bilo dejstvo, da britanska politika konec tridesetih in v začetku štiridesetih let preprosto ni imela več na razpolago dovolj vojaške moči, da bi svojim vojnim garancijam podelila tudi ustrezno verodostojnost. Britanska zgodovinarica Elisabeth Barker (1978, 23) je skladno s tem zgodovino britanskih odnosov z Jugovzhodno Evropo v obdobju krize liberalnih sistemov in upada britanske moči označila za zgodovino improvizacij v poslednjem trenutku in prevzemanje obligacij ob pomanjkanju sredstev, s katerimi bi bilo mogoče te obveznosti izpolniti. Od tedaj britanske politike do tega dela sveta ni več označevala svoboda delovanja, ampak je bila v največji meri pogojena z negativnimi dejavniki: sprva s strahom, da se ne razjezi Mussolinija, zatem s strahom, da se ne izzove Hitlerja, še pozneje – v letih, ko se je že znašla v vojni z obema – pa z bojaznijo, da ne razdražijo Stalina.

Gospodarske sankcije Društva narodov proti Italiji so se torej izkazale za neučinkovit ukrep, s katerim ni bilo mogoče ustaviti ali zajezi fašistične agresije. Še slabše, zunanjepolitični ekspanzivnosti Mussolinijevega režima so prilile olja na ogenj. Njihov polom pa je imel še eno, nadvse usodno posledico za evropsko ravnotežje. Fašistična Italija se je namreč leta 1936, neposredno po neuspehu gospodarskih sankcij, zunanjepolitično zblížala s Hitlerjevo Nemčijo, ki je skozi celotno obdobje blokade neomejeno trgovala z njo. *Duce* italijanskega fašizma, ki je še leto prej na konferenci v Stresi ustanavljal francosko-britansko-italijanski blok proti nemški ekspanziji, je zdaj užaljeno podal roko zavezništva dotlej zaničevanemu, vendar ideološko sorodnemu nemškemu diktatorju. "Fronta iz Strese" se je v enem samem letu spremenila v makulaturo, namesto nje pa je bila v novembru leta 1936 rojena os Rim-Berlin. Poseg obeh diktatorjev v špansko državljansko vojno je še istega leta tudi s krvjo zapečatil sklenjeno zavezništvo. Kakršnakoli misel na to, da bi Velika Britanija za svojo kombinacijo proti Italiji pridobila Nemčijo (ali obratno) je bila od tedaj iluzorna, pa čeprav je bilo o tovrstnih koalicijah, pri katerih naj bi sodelovala tudi Jugoslavija, slišati še v oktobru 1936.⁶

5. maja 1936 je italijanska vojska zavzela Adis Abebo. Postavljeno pred izvršeno dejstvo je ženevsko Društvo narodov 15. julija 1936 tudi formalno priznalo neuspeh gospodarskih sankcij in jih s privoljenjem Velike Britanije in Francije tudi popolnoma odpravilo. Že kmalu zatem so prenehale veljati tudi vse obveznosti, sprejete v zvezi s pripravi na uvedbo vojnih sankcij. Od tod do

diplomatskega priznanja novega *statusa quo* v severni Afriki prav tako ni bilo več daleč. V decembru leta 1936 sta Francija in Velika Britanija umaknili svoja veleposlanika iz Adis Abebe in na njuni mesti imenovali generalna konzula. Helvska republika je bila prva, ki je tudi *de iure* priznala italijansko priključitev Etiopije (Avramovski 1968, 64). "Fašistični imperij" je bil kljub hudim porodnim mukam rojen.

Jugoslovanski premier dr. Milan Stojadinović je iz nedoslednosti in popuščanja zahodnih demokracij Italiji in Nemčiji potegnil ustrezne konsekvence. Ne le, da je po meri svojega temperamenta okrepil avtoritarne poteze svojega režima, na zunanje političnem področju je pričel ekvilibrirati med Rimom in Berlinom, Londonom in Parizom. Znova je odprl pot procesu izboljševanja odnosov z Italijo, pri čemer že leta 1935, a prekinjenem s sankcijsko krizo. Za Veliko noč 25. marca 1937 sta grof Ciano in dr. Milan Stojadinović v Beogradu podpisala sporazum o prijateljstvu. Italija se je v njem zavezala, da bo bolje ravnala s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom v Istri in se odpovedala nadaljnjim teritorialnim zahtevam do Jugoslavije. Stojadinović (1970, 442) se je pozneje v svojih spominih celo hvalil, da se je Italija s tem sporazumom prvič po Londonskem paktu iz leta 1915, s katerim ji je bil obljubljen del Dalmacije, definitivno odrekla pretenzijam na jugoslovansko ozemlje, in zatrjeval, da bi v primeru, če bi krmilo državne politike ostalo v njegovih rokah, ne bilo "ne pakta ne vojne". Toda na vrhuncu uspehov je vitalistični balkanski premier postal žrtev lastnega *Hybrisa*; ne le Londonu, tudi knezu Pavlu se je zdelo, da je šlo njegovo balkansko kolo z Nemci in Italijani odločno predaleč. Konec leta se je knez Pavle iz vrste zunanje političnih in notranje političnih razlogov odločil, da ga postavi v politično karanteno.⁷

Medtem so se mednarodne razmere vztrajno slabšale. "Marčnim idam" nemškega diktatorja na Dunaju leta 1938 so sledile "marčne ide" nemškega diktatorja v Pragi naslednje leto. A če je bila kapitulacija Francije in Velike Britanije v Münchnu leta 1938 popolna in sramotna, so se v Londonu na Hitlerjevo vkorakanje v Prago in razglasitev Češko-moravskega protektorata odzvali s podelitvijo vojne garancije sosednji Poljski. Odločitev je bila znotraj britanskega zunanjega ministrstva, ki ga je takrat vodil lord Halifax, sprejeta 27. marca 1939, vladni kabinet pa se je zanj odločil po dveh dneh. Od 31. marca 1939 je torej moral Adolf Hitler pri uresničevanju svojega ozemeljskega programa računati z britanskim posegom v vojno, vse do sklenitve pakta o nenapadanju s Stalinom pa tudi na morebitno vojno na dveh frontah. Prvega septembra leta 1939 je Hitler z ravnokar sklenjenim paktom Ribbentrop–Molotov v žepu napadel Poljsko in prvič naletel na odločno Veliko Britanijo, ki je opustila politiko "popuščanja" (*appeasement*) in bila pripravljena spoštovati vojno garancijo, podano Varšavi.

3. septembra 1939 ob enajsti uri dopoldne se je iztekel britanski in francoski ultimat Nemčiji. "Dvajsetletna kriza" (Carr 1978) je z britansko in zatem tudi s francosko napovedjo vojne Nemčiji dosegla vrhunec, toda v njem je bila že skrita klika prihodnje rešitve.

10. maja 1940, na dan nemškega napada na Francijo, je na čelo britanske vlade stopil Winston Churchill. 16. maja je na Benita Mussolinija naslovil svečani apel, naj ne začne vojne, in mu sam zagotovil, da je Velika Britanija nikoli ne bo začela. Odgovor *Duceja* na britansko ponudbo je bil kratek. Churchilla je že na samem začetku spomnil na britansko iniciativo za organiziranje ženevskih sankcij proti Italiji in ga nato opozoril na podrejeni status Italije na njenem lastnem morju. Sklicevanje na svetost prevzetih obveznosti je prihranil za konec:

Če je Vaša vlada napovedala vojno Nemčiji, da ne omadežuje Vašega podpisa, potem boste razumeli, da natanko isti občutek časti in spoštovanja do obveznosti, prevzetih z Italijansko-nemškim sporazumom usmerja italijansko politiko, tako danes kot jutri, ne glede na to, kaj vse nas še čaka (Mussolini v Churchill 1966, 108–109).

10. junija 1940 je z balkona Beneške palače v Rimu napovedal vojno Veliki Britaniji in smrtno ranjeni Franciji, plutokratskima in reakcionarnima demokracijama Zahoda, ki sta, kot je dejal, ogrožali obstoj italijanskega naroda in Italijo nenehoma zaustavljali na njenem pohodu, ob vzdiklanju množice pa tudi spomnil na sankcijsko "obleganje", ki ga je bila Italija deležna s strani dvainpetdesetih držav, članic Društva narodov, v času Abesinske krize.

Povsem drugače kot ob napadu na Francijo, ko je Hitlerju na ljubo počakal za pet dni, je *Duce* ravnal štiri mesece pozneje. Hitlerja, ki Mussolinija o začetku vojnih operacij proti Norveški ni predhodno obvestil, je 28. oktobra 1940 postavil pred izvršeno dejstvo in mu šele na dan napada med srečanjem v Firencah sporočil novico, da je svojo vojsko poslal proti Grčiji.

Mussolini, ki je že Francijo napadel na dan italijanske vojne mornarice, si je tudi za ta napad izbral simbolični datum; devetnajsto obletnico pohoda na Rim. A ker je diktatorski režim živel od obletnic, je histrionični *Duce* v rimskem Hadrijanovem gledališču natanko ob peti obletnici uvedbe sankcij Društva narodov proti Italiji pokrajinskim funkcionarjem fašistične stranke zagotovil, da bodo italijanski regimenti Grkom že v kratkem "strli rebra" (De Risio 1981, 95). Toda skoraj hkrati se je zgodilo nekaj, česar se je najbolj bal Adolf Hitler – Grki so prešli v ofenzivo in potisnili Italijane daleč v Albanijo. 24. marca 1941, dan pred jugoslovanskim podpisom Trojnega pakta, je svojemu adjutantmu zlovoljno dejal, da morajo biti zaradi nujnosti nemške intervencije v Grčiji preloženi vsi veliki

cilji, napad na Sovjetsko zvezo pa v drugi polovici maja ni več mogoč. "Nekaj tednov prej ali pozneje sicer še ne bi bilo tako usodnih, a se je treba na vsak način izogniti ruski zimi. Najbolj zgođen termin je zdaj konec junija, nihče pa ne ve, kdaj bo konec poletja. Za vso to neumnost se žal lahko zahvalimo Italijanom" (Engel & Kotze 1974, 98).

Nemški diktator, ki je še v oktobru 1939 spodbujal Mussolinijeve ambicije v zvezi s Hrvaško, si je poleti in jeseni leta 1940 želel predvsem umiritve položaja na Balkanu. Zdaj, ko je zagospodoval evropskemu kontinentu do sovjetskih meja, ni mogel dopustiti minornemu italijanskemu partnerju, da zaradi nekakšnega prestiža dvigne pokrov Pandorine skrinje, pod katerim so ležale balkanske države. Od poletja leta 1940, ko se je Rdeča armada z zasedbo Besarabije nevarno približala Ploestiju in so se tudi Britanci pripravljali na pomoč Grkom, ga je vedno bolj preganjala vizija gorečih romunskih naftnih polj, nujno potrebnih za pripravljajoči se obračun s Stalinom.

Hkrati je bil italijanski napad na Grčijo v oktobru 1940 tudi tista odločilna cezura, ki je na dolgi rok privedla do začetka britanskega dolgotrajnega ukvarjanja z jugoslovanskimi zadevami, na kratki rok, v vsega naslednjih treh mesecih, pa prav v zvezi z Grčijo definitivno obrnila pogled britanskega zunanjega ministrstva na vprašanje Istre, Julijske krajine in morebitnih ozemeljskih jamstev Kraljevini Jugoslaviji.

Velika Britanija se je namreč po 28. oktobru 1940 zavedla enkratne priložnosti, ki bi jo nastanek balkanske fronte proti Nemčiji lahko pomenil za njen strateški položaj v Sredozemlju in na Bližnjem vzhodu. Ker Grčiji ni mogla ponuditi efektivne vojaške pomoči, je pričela pritiskati na anglofilskega jugoslovanskega regenta, naj skupaj z Grki in s Turki vzpostavi skupno vojaško in diplomatsko fronto na Balkanu. Pet let po propadli zamisli o vojnih sankcijah Društva narodov proti Italiji, ko so prvič zakrožile govorice o britanski obljubi "Zadra, Reke, Istre in Trsta vse do Soče", je nenadoma znova oživela zamisel vojne in diplomatske aliance z Beogradom, Atenami in Ankaro. Toda izkušnja z britansko in s francosko neodločnostjo iz let 1935/36 je še vedno prinašala negativne dividende. Če je jugoslovanski generalštab leta 1936 jugoslovanski vstop v vojno proti Italiji na strani Velike Britanije, Francije, Grčije in Turčije pogojeval s francosko obvezo, da vodi proti Italiji kopenske operacije, so imeli ti pomisleki po popolnem vojaškem zlomu Francije toliko večjo težo. Jugoslavija je bila z vseh strani obkrožena s silami Osi in z njihovimi sateliti, Stalin je avgusta 1939 postal Hitlerjev "zaveznik", ameriški predsednik Roosevelt pa kljub veliki materialni in moralni podpori Veliki Britaniji takrat še ni bil pripravljen popeljati Združenih držav iz udobne izolacionistične pozicije in zakoračiti v vojno.

Ko je spomladi leta 1940 Nemčija zasedla Norveško in Dansko, je Mussolini začel opozarjati Hitlerja, da je treba preventivno prehiteti morebitne francoske in britanske poteze na Balkanu z ustrezno protiakcijo. Hitler, ki ni hotel nepotrebnih zapletov na tem območju, je tudi tokrat obrzdal Mussolinijevo nestrpnost. Kljub temu so si v Beogradu srečanje nemškega in italijanskega diktatorja na Brennerju razlagali v najbolj temnih barvah in pričakovali skorajšnji italijanski napad na Jugoslavijo. Jugoslovanska vlada je sprožila živahno diplomatsko aktivnost v evropskih prestolnicah, regent Pavle pa je v času nemških vojnih operacij v Skandinaviji poklical k sebi svetnika britanskega poslanstva v Beogradu Armina Dewa in mu dejal, da ne more razumeti obotavljanja zahodnih sil, ki se jim ponuja enkratna priložnost zadati smrtni udarec Nemčiji. Pokazal je globoko nezaupanje do italijanskih namenov in dejal, da je prihodnje ravnanje Italije na jugovzhodu v veliki meri odvisno od razvoja vojnih dogodkov na severu Evrope. Armina Dewa je tudi obvestil, da je izvedel mobilizacijo sil na severozahodni meji in mu zastavil vprašanje, ali je Velika Britanija pripravljena nuditi pomoč Jugoslaviji v primeru italijanskega napada (Breccia 1978, 252).

V Whitehallu so se neposrednemu odgovoru izmaknili – med drugim tudi zaradi ocene, da je regent pretiraval s pomenom mobilizacije. Knezu Pavlu so sporočili, da se britanska politika izogiba kakršnikoli potezi, ki bi lahko izzvala ali razžalila Italijo, hkrati pa mu je London zanikal tudi govorice, da poskuša na držo Italije v potekajočem spopadu z Nemčijo vplivati s koncesijami na račun Jugoslavije in njenih ozemelj (Breccia 1978, 253). Toda podsekretar v zunanjem ministrstvu R. A. B. Butler je dal jugoslovanskemu poslaniku dr. Ivanu Subbotiću 23. aprila 1940 vendarle dokaj jasno vedeti, da Velike Britanije nikakršna vojna garancija ne obvezuje na pomoč v primeru italijanskega napada na Jugoslavijo, potem, ko mu je podobno sporočilo dan prej v britanskem zunanjem ministrstvu podal tudi sir Orme Sargent (ibid.). Le v primeru, da bi italijanski napad na Jugoslavijo privedel do splošnega konflikta na Balkanu, bi Velika Britanija iz "razlogov splošne politične in moralne narave" lahko stopila na jugoslovansko stran, je Subbotiću dejal Butler (ibid.).⁸ Od te izjave knez Pavle ni več gojil iluzij, da bi Britance lahko prepričal v nujnost preventivne akcije proti Italiji ali celo zgolj prejel pomoč v primeru italijanskega napada na njegovo državo.

A če je bila Jugoslavija v prvih mesecih leta 1940 še vedno na obrobju britanskih strateških interesov, so po porazu Francije, ko je šlo že tudi Veliki Britaniji za lastno kožo, jugoslovanskemu regentu začeli iz Londona sporočati, da v spopadu, od katerega bo odvisna prihodnja podoba sveta, ni več prostora za nevtralece. Za dušo in telo balkanske kraljevine se je vnela silovita diplomatska bitka med Veliko Britanijo, vojaško izrinjeno s kontinenta (a še vedno trdno zasidrano v Sredozemskem morju, na Bližnjem vzhodu in s šibkimi silami tudi v Grčiji) in

Hitlerjevo Nemčijo, ki je že skoraj vsej Evropi, od Narvika do Pirenejev in od Atlantika do Baltika vsilila svojo *Pax Germanica*. Jugoslovanski regent, čigar državniška modrost je temeljila na vzdrževanju ravnotežja moči, temelječem na spretnem izigravanju nasprotujočih si interesov na Balkanu – z imenovanjem dr. Milana Gavrilovića v Moskvo je ta potomec Demidovih leta 1940 v tvegano igro vključil tudi povsem nepredvidljivo sovjetsko neznanko – se je kljub svojemu izrazitemu anglofilstvu zavedal težavnosti položaja; London mu razen lepih besed namreč ni mogel zagotoviti tistega, kar je bilo zanj v tistem trenutku vsekakor najvažnejše – namreč učinkovite vojaške pomoči.

Položaj Jugoslavije je bil že konec leta 1940 zelo kočljiv, toda neprimerno boljši kot spomladi naslednjega leta, ko se je jugoslovanska kraljevina dejansko znašla na robu prepada. Hitler, ki si je pred odločilnim napadom na Sovjetsko zvezo moral zavarovati hrbet na Balkanu, je Jugoslavijo “iz lastnih sebičnih pobud”, kot naj bi priznal regentu Pavlu (v Jukić 1974, 51) – potreboval v enem kosu kot domnevno idealno se dopolnjujočo gospodarsko celoto. Za njen pristop k Trojnemu paktu je bil pripravljen nataktni uzde italijanskim apetitom, zagotoviti nedotakljivost jugoslovanskih meja in Kraljevini na jugu za povrh navreči še Solun. V pogajanjih z Beogradom je pokazal vztrajnost in potrpežljivost, ki sta bili zanj povsem neobičajni.

Po sodbi izraelskega zgodovinarja Martina Van Crevelda (1973, 79) je imel jugoslovanski regent takrat v rokah še vedno močne adute, ki jih je v svoji bitki za čas znal tudi uspešno izigrati. “Zavarovana pred napadom z generalom Zimo, snubljen s strani dveh največjih sil v Evropi in s ključem v rokah, od katerega je bil odvisen uspeh ali neuspeh vojne Osi proti Grčiji / ... /, je bila jugoslovanska pozicija pravzaprav izjemno močna” (ibid.).

Toda z nastopom novega leta 1941 je knezu Pavlu in Jugoslaviji, stisnjeni med mlinska kolesa nemške in britanske kontinentalne strategije, začelo vse bolj zmanjkovati časa. Še pred kratkim je tako Nemcem kot Britancem ustrezala jugoslovanska nevtralnost, zdaj pa sta Berlin in London od Beograda ultimativno zahtevala, naj se ji odpove. Medtem ko je Churchill (v Colville 1987, 337) v pismu Edenu kneza Pavla primerjal z nesrečnikom, zaprtim v tigrovi kletki, ki upa, da zveri ne bo razdražil, čeprav se ura obeda nezadržno približuje, je Pavlov zunanjepolitični svetovalec, minister Dvora Milan Antić, uporabil primerjavo, ki je bila prav tako ustrezna: kot je poročal R. I. Campbell (v Knoll 1986, 46), je jugoslovansko državno vodstvo primerjal s potniki v kočiji, ki jih preganjajo lačni volkovi, ti pa jim vsake toliko odvržejo kako kost za pod zob, da bi pridobili na času in prispeli na varno.

Regent Pavle, ki je po zaslugi vojaškega atašeja v Berlinu Vladimirja Vauhnikarja vedel za pripravljajoči se nemški napad na Sovjetsko zvezo, je s približevanjem pomladi leta 1941 vse bolj spominjal na bledega princa iz Shakespearove drame, od čigar pravilne ali nepravilne odločitve je odvisno uničenje ali obstoj Kraljevine. 4. marca 1941 je bil med tajnim obiskom v Berchtesgadenu izpostavljen večurni Hitlerjevi mešanici groženj in prepričevanj. Tako na nemški kot na italijanski poskus podkupovanja s ponudbo grškega Soluna se je odzval z očitnim odporom. 20. marca 1941 je na večerji pri ameriškem poslaniku Bliss-Laneu dejal, da bo tako ali tako samo še nekaj mesecev skrbnik kralja Petra. V poslednjih mesecih skrbništva bi rad storil vse, da bi državo nedotaknjeno predal v roke mlademu kralju in se pred tem izognil sleherni potezi, ki bi privedla do prelivanja krvi. Bliss-Lane ga je poskušal prepričati, da je njegova dežela v ugodnem geostrateškem položaju. Napad naj bi ne bil verjeten; Italijani ne želijo, da bi Nemci zavladali nad jugoslovanskim ozemljem, Nemci pa prav tako nočejo italijanske dominacije nad istim ozemljem. Dejstvo, da Nemci sprejemajo vsak jugoslovanski predlog, dokazuje, da je takšno razmišljanje pravilno. Američanova logika regenta ni prepričala; če bi Nemčija napadla prva, mu je odgovoril, bi po Jugoslaviji takoj planile Italija, Madžarska in Bolgarija, vse tri z namenom, odtrgati si kos ozemlja. Ko je Američan vztrajal pri svojem, mu je knez Pavle resignirano odvrnil: "Z vami, velikimi narodi, je težko. Govorite o naši časti, a ste daleč" (Hoptner 1972, 235).

Celo Benito Mussolini, ki je tolikokrat stregel po življenju sosednji kraljevini, je v položaju jugoslovanskega regenta prepoznal elemente elizabetinske drame. Pavlovemu tajnemu odposlancu dr. Vladislavu Stakiću je dne 24. februarja 1941 s hlinjeno empatijo dejal:

Po Vaših besedah sodeč, Pakt predstavlja za Vašo deželo in predvsem za princa Pavla shakespearejansko tragedijo. Toda vsaka Shakespearova tragedija ima prolog in pet dejanj, dokler na koncu ne pade zastor. Ta zastor predstavlja Pakt. Naredite zdaj prvi korak, ki bo predstavljal prolog. Prvi korak je zavezništvo z Italijo / ... / (Mussolini v Breccia 1978, 481).

Tovrstno zamisel je v pogovoru s Stakićem navrgel že 4. februarja 1941. Po njegovem bi bilo mogoče z novim sporazumom nadgraditi velikonočni sporazum o prijateljstvu iz leta 1937. Da bi dokazal resnost svoje ponudbe, je Mussolini Beogradu ponudil preureditev italijansko-jugoslovanskih odnosov na enak način, kot so bili urejeni italijansko-nemški odnosi. Po zgledu rešitve vprašanja nemške manjšine s sporazumom na Brennerju bi bilo z novim sporazumom rešeno tudi vprašanje jugoslovanske manjšine v Italiji. V zameno za tak sporazum bi privolil,

da Jugoslavija dobi Solun, je zagotovil Stakiću, nato pa nastopil še z naslednjim predlogom:

Jugoslaviji ponujam zamenjavo prebivalstva v Istri z albanskim prebivalstvom v Jugoslaviji. To je velikega pomena za vas Srbe, kajti na ta način boste srbizirali vaše Kosovo, čigar prebivalstvo je po večini albansko, za vas Srbe pa ima velik zgodovinski in nacionalni pomen (Mussolini v Breccia 1978, 443–444).

Ko je Stakić o Mussolinijevem predlogu pet dni pozneje obvestil kneza Pavla, grški zet, ki je na različne načine pomagal v vojno z Italijani zapletenim Grkom, ni hotel niti slišati o ponudbi Soluna. Dejal je tudi, da Slovenci in Hrvati naseljujejo Istro že več kot tisoč let. Jugoslavija jih zaradi zamenjave z Albanci ne namerava seliti, prav tako pa Istre ne namerava dokončno prepustiti Italijanom (Breccia 1978, 214).

Čeprav si torej niti Stakić niti knez Pavle nista delala iluzij o vrednosti Mussolinijeve ponudbe, pa je dr. Ilija Jukić (1965, 137) pozneje v svojih spominih vendarle obžaloval, da jugoslovanski regent ni do kraja izkoristil njenega zavlačevalnega učinka v času, ko je bil italijanski vojaški položaj katastrofalen. Na ta način bi Beli dvor morda lahko upočasnil ali celo odložil prihod nacističnega "Fortinbrasa", čigar uničujoča sila se je že kmalu zatem zgrnila nad Sovjetsko zvezo.⁹

Jukić (1965, 137) je nadalje sodil, da je jugoslovanski regent s perspektive, ki jo omogoča večji časovni odmik, vodil v glavnih linijah zelo dobro politiko, od jeseni 1940 do pomladi 1941 pa naj bi vendarle storil nekaj težje razumljivih potez, ki bi jih lahko pojasnil le on sam. "Čemu niso bili privedeni h kraju tajni razgovori z Mussolinijem?" se je vprašal in v tej zvezi opozoril na skrajno težko pozicijo italijanske vojske v vojni z Grki:

Morda bi se dalo z njihovim dokončanjem ublažiti Hitlerjev pritisk, če bi bil z Mussolinijem, ki je bil takrat v bednem stanju, sklenjen nek širši politični sporazum. Ciano je govoril Stakiću, da bi mogel tak sporazum delovati ne le proti Sovjetski zvezi, ampak tudi proti Berlinu. V drugi polovici januarja 1941 je bil knez Pavle pripravljen nuditi odpor Hitlerju. V tem smislu je govoril tudi z dr. I. Šumenkovićem, našim tedanjim ambasadorjem v Ankari, in mu namenil mesto zunanjega ministra v vladi odpora, dr. Konstantinoviću pa položaj predsednika v tej vladi (Jukić 1965, 137).¹⁰

Prav v času, ko naj bi regent Pavle po Jukićevem zatrjevanju (1965, 137) še razmišljal o vladi odpora, pa je vplivni slovenski primorski politik dr. Engelbert Besednjak v Beogradu že izrazito pesimistično zrl na možnost zavezniške zmage. Dr. Besednjak, ki je imel kot nekakšen neformalni minister za propagando

Kongresa evropskih narodnosti v Ženevi med obema vojnama nesporno velike zasluge, da je bila mednarodna javnost še pred velikim spopadom seznanjena z nerešenim vprašanjem slovenske manjšine pod Italijo, se je 19. januarja 1941 v pismu Virgilu Ščeku sicer strinjal, da je nastopil zgodovinski trenutek, "ko je treba rešiti vprašanje naše domačije. Sedaj, ali mi rešitve več ne doživimo!" (Besednjak v Tavčar idr. 1997, 71). Poznal je tudi nauk koroškega plebiscita: "Zgodovina zadnje svetovne vojne nas uči, da si države pridobe le to, kar si same vzamejo. Napake koroškega plebiscita ne smemo ponoviti!" (ibid.). Toda iz strogo zaupne informacije, ki naj bi jo imel o neki nedavni Edenovi izjavi neimenovani važni osebnosti, naj bi bilo razvidno, da ima Nemčija popolno premoč v zraku, ameriška proizvodnja letal pa naj ne bi zadoščala za uravnovešanje tehtnice v času, ko bo Amerika stopila v vojno. Položaj naj bi bil popolnoma negotov, in niti "strokovnjaki ne vedo, kaj bi rekli. Pri nas so generali, ki mislijo, da bodo radi ameriške počasnosti zmagali Nemci. Drugi so spet drugačnega mišljenja" (Besednjak v Tavčar idr. 1997, 71–72).

Dr. Besednjak je skratka ocenjeval, da bo odločitev o usodi Anglije padla že v prihodnjega pol leta in skladno s tem sprožitev propagandne kampanje v britanski in ameriški javnosti označil za preuranjeno. Bil je tudi prepričan, da v trenutku, ko gre za sam obstoj otoške matice britanskega imperija, ni primerno prihajati na dan s pritožbami in z željami slovenske manjšine v Italiji. "Saj bi nas nihče ne poslušal!" Angleži bodo šele takrat, "ko bodo zmage gotovi / ... / imeli čas in voljo nas poslušati!" (Besednjak v Tavčar idr. 1997, 71).

Toda ravno takrat, ko je dr. Besednjak svetoval taktiko previdnega čakanja, je jugoslovanski poslanik v Moskvi dr. Milan Gavrilović nasprotno potegnil prvo odločilno potezo, s katero je v zapleteno politično, diplomatsko in vojaško igro okrog Jugoslavije definitivno vključil tudi vprašanje slovenskih in hrvaških ozemelj pod Italijo. Da bi Jugoslaviji olajšal odločitev za britansko stran, je 24. januarja 1941 posebnemu odposlancu britanske vlade v Moskvi, siru Staffordu Crippsu, navrgel argument, prvič povsem razločno nakazan že konec leta 1935 v študiji jugoslovanskega generalštaba v zvezi z mediteranskimi sporazumi, zatem pa znova s strani najvišjih predstavnikov slovenske odporiške organizacije TIGR (Trst, Istra, Gorica in Reka) v njihovih razgovorih s predstavniki britanske obveščevalne službe v Beogradu leta 1940, o katerih je bila nedvomno obveščena tudi britanska vlada.¹¹ Predlagal je namreč, naj vlada Njegovega Veličanstva regentu Pavlu zagotovi, da Velika Britanija ne bo sklepala separatnega miru na temelju *statusa quo* z Italijo, in Jugoslaviji poda ustrezno ozemeljsko jamstvo, s katerim bi se zavezala, da bo podprla jugoslovansko zahtevo po italijanskem ozemlju, na katerem živijo Slovenci in Hrvati. V predlaganem ozemeljskem jamstvu – kot ga je Cripps posredoval Londonu – naj bi bilo vključeno formalno

priznanje jugoslovanske zahteve “po istrskem polotoku vse do Gorice” in “italijanskih otokih vzdolž jugoslovanske obale”. Takšna gesta britanske vlade naj bi namreč ugodno vplivala na prihodnje zadržanje poslanikovih rojakov in še zlasti Hrvatov (TNA-FO 371/30205/R589/73/92).

Hkrati je Gavrilović dne 24. januarja 1941 in 25. januarja 1941 v Beograd poslal tudi dva telegrama. Z njima je zunanje ministrstvo obvestil o govoricah glede britanskega separatnega miru z Italijo, ki da naj bi ga hotele doseči Združene države Amerike. Po njegovem mnenju bi morala jugoslovanska vlada temu parirati in Veliki Britaniji predlagati, naj v primeru, da tak mir ne bi bil sklenjen na osnovi *statusa quo*, Italija prepusti Grčiji Dodekanez, izprazni Albanijo in Jugoslaviji obljubi Reko, Zadar, Trst, Istro, Gorico in otoke Lošinj, Lastovo in Cres (Breccia 1978, 433; Knoll 1986, 106–107).

Predloga, ki ga je v januarju 1941 podal britanskemu kolegu siru Staffordu Crippsu, ni mogla izreči primernejša osebnost. Dr. Milan Gavrilović, po oznaki nemškega veleposlanika v Beogradu Viktorja von Heerena frankofil, anglofil, liberal in demokrat, pa tudi po lastnem priznanju von Heerenu liberal, demokrat in frankofil, je bil namreč tudi predsednik *Srpske zemljoradničke stranke* in čeprav očitane anglofilstva Nemcu ni hotel ali mogel priznati, je imel zanj vsaj en močan razlog; njegova majhna agrarna stranka je bila na plačilnem seznamu britanske obveščevalne službe (Hoptner 1972, 188).

23. februarja 1941, le dan pred Mussolinijevo vnovično ponudbo Stakiću, je dr. Milan Gavrilović ocenil, da je predlog treba ponoviti. Iz Jukićeve, po umiku jugoslovanske vlade v London nastale rekonstrukcije pomembnih političnih dogajanj v poslednjih mesecih in tednih jugoslovanske kraljevine, ob aretaciji 1. junija leta 1947 zaplenjene dekanu ljubljanske pravne fakultete dr. Borisu Furlanu, je razvidno, da je vsega nekaj dni prej vladi v Beograd poslal telegram in v njem izrazil prepričanje, da je bolje sprejeti boj za neodvisnost in svobodo, kakor nečastno izgubiti oboje. Izrecno je tudi poudaril, da bi morala Jugoslavija že ob samem izbruhu vojne takoj razglasiti pridružitev neodrešenih ozemelj kot svoj najpomembnejši vojni cilj: “Naša borba, če bi jo sprejeli, bi morala takoj na začetku postaviti v ospredje kot svoj cilj združitev vseh naših sonarodnjakov, ne glede na to, v kateri državi žive, z brati v veliki Jugoslaviji” (AS 1931, 7639).

Dr. Milan Gavrilović (ibid.) je v nadaljevanju telegrama zatrdil, da se natanko zaveda velikih nevarnosti takšne politike, da pa na drugi strani obstaja velika nevarnost, da Jugoslovani izgubijo podporo in simpatije anglosaškega sveta, bodisi da Anglosasi sklenejo kompromisni mir s Hitlerjem bodisi da mu diktirajo mir. Glede same sovjetske politike je opozarjal, da je njen glavni cilj pridobiti čim

več časa. Zlasti vojaški krogi, ki naj bi se zavedali nemške nevarnosti, kažejo veliko več pripravljenosti za diplomatske kombinacije kot "Stalin in preostali gospodarji v Kremlju" (ibid.). Gavrilović ni v tej zvezi izključil niti možnosti ruske vojne intervencije, če bi na Balkanu potekal močan in daljši odpor Nemčiji.

Po Jukićevi, v času nastanka vsekakor še sveži rekonstrukciji dogodkov naj bi ta Gavrilovićev telegram v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu prejeli 20. februarja 1941. Le po treh dneh je Gavrilović v Moskvi znova vzpostavil stik s sirom Staffordom Crippsom in mu s poudarkom dejal, da bi bilo mogoče močno vplivati na jugoslovansko vlado z britansko obljubo, da bo Jugoslavija po koncu vojne dobila Julijsko krajino (TNA-FO 371/30240/8342 R-960).

Čeprav je bil Gavrilovićev predlog v nasprotju z načelnim stališčem britanske vlade, da se med vojno ne razpravlja o ozemeljskih spremembah, ga je t.i. Južni oddelek (*Southern Department*) britanskega zunanjega ministrstva prepustil v presojo ekspertom t.i. *Foreign Research and Press Service* (FRPS) v oxfordskem Balliol Collegeu, ki ga je od začetka vojne vodil znameniti zgodovinar civilizacij, "veliki" Arnold Toynbee, kot ga je v svojih spominih z rahlo ironijo apostrofiriral sir Gladwynn Jebb (1972, 119).¹² Že zato, da bi bili "zavarovani v vseh pogledih", je profesorju Toynbeeju 29. januarja 1941 sporočil šef Južnega oddelka Philip Nichols, da je treba ugotoviti, "v kolikšni meri lahko Jugoslovani argumentirajo svoje zahteve" glede Istre in Italiji pripadajočih otokov ob jugoslovanski obali (TNA-FO 371/30205 R 589/73/92).

Odločitev, da se to delo prepusti FRPS-ju, je vzbudila ljubosumje med eksperti t.i. *Political Intelligence Department* (PID), drugi večji skupini strokovnjakov, ki so prav tako delali za britansko zunanje ministrstvo. V nasprotni akciji, ki jo je sprožil prav tako znameniti "škotski popotnik", profesor Robert W. Seton-Watson, so izbiro pobijali z argumentom, da te vrste probleme lahko preučijo sami, ne da bi za to porabili petdeset tisoč funtov letnih stroškov, potrebnih za vzdrževanje "Balliolske" sekcije (Whittam 1991, 351).¹³ Protinapad ni uspel, "*Scotus Viator*", čigar odnosi z zunanjim ministrstvom že od srede tridesetih let niso bili več to, kar so bili pred tem, pa si je znotraj britanskega zunanjega ministrstva prislužil oznako, ki ni bila mišljena kot kompliment. Nekdanji "*Appeaser*" Frank Ashton Gwatkin (v Whittam 1991, 351) ga je 11. februarja 1941 jedko označil za moža, ki skuša "pomesti z mnenjem katerekoli druge avtoritete o vsem, kar se dogaja med Dunajem in Črnim morjem."

Če bi se britansko zunanje ministrstvo v februarju 1941 po nasvet o etnografski upravičenosti revizije jugoslovanske meje z Italijo obrnil kar na Setona-Watsona osebno, bi morda res privarčeval nekaj denarja. A če je profesor R. W. Seton-

Watson (1938, 339–340) še tri leta prej v delu *Britain and the Dictators* ugotavljal, da je izmed vseh evropskih obmejnih problemov jugoslovansko-italijanski v načelu najlažji, saj ga je mogoče rešiti s “čistim rezom” vzdolž reke Soče, je bil njegov nekdanji sodelavec, profesor Robert G. D. Laffan, v februarju 1941 bistveno manj radikalen. Laffanov memorandum, dokončan znotraj FRPS dne 5. februarja 1941, je temeljil na načelu etnične delitve, dopolnjene s korektivi ekonomske narave (TNA-FO 371/30240/8342 R-960). S sklicevanjem na uradne rezultate poslednjega avstrijskega štetja iz leta 1910 je sicer tudi Laffan (ibid.) priznaval utemeljenost jugoslovanskih zahtev po temeljiti reviziji rapalske meje. Menil je, da bi Jugoslaviji skladno z narodnostnim principom moralo pripasti nekdanje “Avstrijsko Primorje”, vendar z izjemo Trsta, ravnice zahodno do Tržiča (Monfalcone) in zahodne Istre. Jugoslavija naj bi bila upravičena tudi do Zadra, Reke in otokov Cres, Lošinj in Lastovo. Rapalska meja med Italijo in Jugoslavijo bi se skladno z Laffanovimi priporočili po koncu vojne pomaknila na staro avstrijsko-italijansko mejo izpred leta 1918, zavila proti vzhodu, šla severno od Gorice in Štanjela in se spustila južno od izvira reke Raše, natanko po liniji, ki jo je leta 1919 predlagal ameriški predsednik Woodrow Wilson.

Profesor Laffan (ibid.) je nadalje poudaril, da je Italija s politiko nasilne denacionalizacije med obema vojnama izgubila vsakršno pravico vladati slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu na omenjenih ozemljih. V implicitnem nasprotju s pogosto uporabljenim argumentom italijanske strani, po katerem naj bi dvatisočletna rimska kultura upravičevala nadvlado nad “barbarskimi Slovani” v priključenih vzhodnih provincah, je bila vsekakor zanimiva tudi njegova ugotovitev, da Slovenci v Julijski krajini presegajo povprečno raven pismenosti Italijanov:

O teh Jugoslovanih je mogoče reči, da so bili Hrvati, na splošno, na nižji ekonomski in kulturni ravni kot njihovi italijanski sosedi, da pa so Slovenci, z izjemo Trsta samega, imeli višjo raven pismenosti kot Italijani in da so razvili močne ekonomske in literarne organizacije.

V zaključnem delu je nadalje zapisal nasvet, po katerem naj bi v prihodnji, federalno urejeni jugoslovanski državi, novo pridobljena ozemlja ne prišla pod neposredno ingerenco “nekolikanj ‘balkanskih’ Srbov”, ampak pod bolj “evropsko upravo” Ljubljane in Zagreba (ibid.).¹⁴

Povsem razumljivo je, da v trenutku, ko je bil memorandum naročen, britanski politiki in diplomaciji ni šlo v tolikšni meri za temeljito presojo vseh potrebnih elementov za revizijo meje, temveč predvsem za ustrezno akademsko pokritje, ki naj predhodno podpre eminentno politično odločitev.¹⁵ Izmed obeh

vidikov, obdelanih v Laffanovem memorandumu – torej ocene legitimnosti jugoslovanskih zahtev po reviziji rapalske meje in zatem konkretnih predlogov glede poteka prihodnje meje – so v Južnem oddelku britanskega zunanjega ministrstva upoštevali predvsem prvega, odpovedali pa so se obravnavi podrobnosti drugega dela. V časovni stiski, v kakršni je bila britanska vlada po sprejetju odločitve o izkrcanju sil v Grčiji, je bilo potem, ko se je tej odločitvi pridružil še drugi, 23. februarja 1941 odposlani Crippsov telegram s posredovanim Gavrilovićevim predlogom, naj Velika Britanija Jugoslaviji obljubi “Julijsko krajino” (TNA-FO 371/30240/8342 R-960), seveda treba v prvi vrsti ugotoviti, ali dejanski razlogi za revizijo sploh obstajajo in ali jih velja uporabiti kot sredstvo pritiska na omahujoče jugoslovansko vodstvo.

V tej zvezi se je britansko zunanje ministrstvo posvetovalo tudi z britanskim poslanikom v Beogradu, Ronaldom Campbellom. Slednji je 25. februarja 1941 odgovoril, da v jugoslovanskih političnih krogih vsekakor obstaja bojazen pred sklenitvijo separatnega miru z Italijo. Hkrati je potrdil, da bi bila perspektiva pridobitve Istre in otokov pogodu tako Hrvatom kot Slovencem. Morebitna britanska ponudba bi pomenila tudi privlačno protiutež ponudbam, ki bi jih Jugoslovanom utegnili dati Nemci, je zapisal z očitnim namigom na Solun. Toda on sam – je dodal Campbell – v jugoslovanskih uradnih krogih, razen nejasnih aluzij na Istro, nikoli ni slišal za kakšne zahteve po ozemeljski razširitvi, ki bi segala preko meja istrskega polotoka (TNA-FO 371/30240/8342 R-960).

Odgovor na osnovno vprašanje, ali obstajajo razlogi za povojno revizijo meje, je torej v vseh pogledih izzvenel izrazito pritrdilno. V Južnem oddelku britanskega zunanjega ministrstva sta Rose in Nichols menila, da je na podlagi narodnostnega načela resnično mogoče zagovarjati revizijo rapalske meje, tako da bi Jugoslaviji po vojni pripadel največji del istrskega polotoka in vsi otoki ob dalmatinski obali z izjemo Lošinja (TNA-FO 371/30240/8342 R-960). 26. februarja 1941 je Nichols opozoril, da bi bilo v primeru uporabe takšne vabe treba dobiti vladni pristanek in določiti natančne pogoje, pod katerimi bi državni sekretar sir Anthony Eden tak predlog podal. Da se vlada Njegovega Veličanstva zaveda, da na etnografski osnovi obstajajo močni razlogi *prima facie* za revizijo delov meje in da bo vlada to tudi upoštevala na mirovni konferenci, je zaenkrat vse, kar je treba sporočiti Jugoslovanom, je menil načelnik Južnega oddelka. Povprašal je tudi, ali se ne bi kazalo predhodno posvetovati z ameriškim predsednikom Rooseveltom (TNA-FO 371/30240/8342 R-960).

Roseova in Nicholsova stališča so bila skupaj z Laffanovimi prevzeta v memorandum, ki je bil 1. marca 1941 razdeljen znotraj britanskega vojnega kabineta, torej vlade v ožji sestavi. Na tej podlagi je Vojni kabinet 2. marca

1941 pooblastil britanskega zunanjega ministra Anthonya Edena, ki se je ravno takrat napotil iz Ankare v Atene, da lahko obvesti jugoslovansko vlado, "da vlada Njegovega Veličanstva z naklonjenostjo preučuje vprašanje revizije jugoslovansko-italijanske meje, za katerega veruje, da ga bo lahko postavila in branila na mirovni konferenci" (TNA-CAB 65/18).

Gavrilovićev predlog, izrečen 23. februarja 1941, je britanski Vojni kabinet sprejel 27. februarja 1941¹⁶ (Breccia 1978, 493). Toda za kneza Pavla je sleherna tovrstna odločitev prišla prepozno. Anglofilski regent, ki je bil skladno z oznako Rebece West (1967, 535) Srb le slučajno in ne esencialno, je bil hkrati v dovolj veliki meri politični realist, da zaradi nebeškega carstva carja Lazarja ni bil pripravljen zavreči zemeljskega obstoja jugoslovanske kraljevine. V bitki za čas jo je hotel obvarovati vojne, ves čas s tihim računom, podprtim iz zanesljivih virov, da bo Hitler že v kratkem skoraj vse svoje sile vrgel na vzhod.¹⁷ V interesu golega preživetja je bil pripravljen formalno in navzven ustreči nemški zahtevi (potem ko so jo jugoslovanski pogajalci navznoter že dokaj uspešno izvotlili), verjetno v tistem upanju, da bo mogoče usodo države, ki jo je vodil, ob pravem trenutku vreči na tehtnico zavezniške zmage.

Ko je Pavlov prijatelj, britanski diplomat Terence Shone, prispel v jugoslovansko prestolnico kot prvi najboljši nadomestek za sira Anthonya Edena z namenom prepričati jugoslovanskega regenta, naj privoli v srečanje z britanskim zunanjim ministrom, se je mogel prepričati, v kolikšni meri so bile že izčrpane rezerve odpora, zaradi katerih je Beograd dotlej kljuboval pritiskom Berlina. Potem ko je jugoslovanskega regenta po neuspehu vseh drugih metod prepričevanja poskušal spremeniti še s citiranjem iz Pavlovega pisma Korinčanom, dvom apostolovega soimenjaka glede možnosti ponovnega "vstajenja od mrtvih" niso bili nič manjši (Wheeler 1980, 47–48). Toda navzlic temu neuspehu je Shone, ki je v Beogradu ostal vse do 27. marca 1941, predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću na prošnjo, naj razume težavnost jugoslovanske vojaške in politične pozicije, s precejšnjo empatijo zagotovil, da lahko v njem vidi prihodnjo "zvesto pričo namenov jugoslovanske vlade, obvarovati svoj narod pred katastrofalno vojno, da bi se zatem, v ugodnejšem trenutku, vanjo vključila na strani zaveznikov" (Shone v Breccia 1978, 538).

Finalni zastor, omenjen v Mussolinijevem predlogu Stakiću, je padel 25. marca 1941, torej natanko na peto obletnico podpisa velikonočnega, italijansko-jugoslovanskega pakta v Beogradu. Simboličnost dogodka je podčrtal tudi *genius loci*. Jugoslovanski pristop k Trojnemu paktu je bil podpisan v dunajskem Belvederu, v baročni palači habsburškega zavojevalca Beograda, princa Evgena Savojskega.

Dva dni zatem je skupina letalskih oficirjev v Beogradu sprožila vojaški udar, ki je zapečatil Pavlovo regentstvo in narode jugoslovanske kraljevine pahnil v vojno. Vojaški udar ni bil naperjen le proti jugoslovanskemu pristopu k Trojnemu paktu (novi zunanji minister dr. Momčilo Ninčić je že v naslednjih dneh sporočil, da jugoslovanski podpis ostaja v veljavi), temveč predvsem proti sporazumu Cvetković-Maček, s katerim je bila leta 1939 vzpostavljena Banovina Hrvaška.

V Londonu so bili seveda prepričani, da so se finančna sredstva, namenjena Gavrilovičevi *Zemljoradniški stranki*, obrestovala, Uprava za posebne operacije (v nadaljevanju SOE) pa izvrstno opravila svoje delo. "Kakšen dan!" je 27. marca 1941 v dnevnik zapisal Hugh Dalton, direktor SOE. "Tekom dneva prihajajo nove podrobnosti in vse bolj jasno postaja, da so se naši fantje dobro odrezali / ... /. Denar, ki smo ga porabili za Srbsko kmečko stranko in druge opozicijske stranke, se je zelo izplačal" (Dalton & Pimlott 1986, 176).

"Kakšen padec!" se je istega dne na Pavlovo odstranitev nasprotno nekoliko manj entuziastično odzval osebni tajnik R. A. B. Butlerja, sir Henry "Chips" Channon:

Bojim se slehernega brezzičnega sporočila, ki bi mi sporočil, da je bil Pavel zaklan v skladu s staro balkansko navado; vsaj kar se mene tiče, je vseh mojih jugoslovanskih užikov konec; nič več Bleda, Brda in Beograda, nič več palač in pompa, nič več Regenta, ki ga morda nikoli več ne bom videl (Channon & Rhodes James 1970, 263).

Podobno kot "Chips" Channon je tudi Terence Shone (v Biber 1976, 24) v daljšem memorandumu, ki ga je sestavil dan po puču, obžaloval Pavlov padec. Toda razlogi za njegovo obžalovanje so bili bolj načelne in manj zasebne narave. Z neprikrito simpatijo do jugoslovanskega regenta je ugotovil, da z odhodom "našega prijatelja" ni "odstranjena le roka, ki je šest let vodila jugoslovansko zunanjo politiko", temveč je izgubljen tudi "vse do nedavnega najbolj dragocen vir informacij" in "najboljši medij za izvajanje našega vpliva na jugoslovansko politiko, ki smo ga imeli od časov kralja Aleksandra" (ibid.). Ni verjetno, je nadaljeval Shone (ibid.), "da v tej deželi obstoja še kakšna druga osebnost s tako širokim znanjem, inteligenco in sposobnostjo našega prijatelja za nadzor nad jugoslovansko politiko; če je kakšna na pomolu, se še ni pojavila na prizorišču."

29. marca 1941 je slovaški odpravnik poslov v Beogradu obiskal nemškega poslanika Viktorja von Heerena in mu opisal vtise, ki so ga navdajali med ustoličenjem mladega kralja Petra v beograjski Saborni cerkvi. To, kar je videl, je bila pravzaprav le še manifestacija srbskega duha, ki nima več nikakršne zveze z razpoloženjem v državi (Boban 1974, 429–430). Von Heeren se je z njim strinjal in mu odgovoril, da je Jugoslavija v zgodovinskih trenutkih v resnici prenehala biti

Jugoslavija in se umaknila na svojo ozko srbsko platformo, s tem da vsiljuje svojo mentaliteto in odločitve celotni Jugoslaviji. Jugoslavija bo bodisi doumela svoje južnoslovanske dolžnosti v evropskem prostoru ali pa jih ne bo, s čimer bo izrekla smrtno obsodbo celi državi in sama sebe omejila – potem, ko se je že idejno izolirala – tudi teritorialno, na teritorij Srbije, je Slovaku dejal nemški diplomat (ibid.). Odpravnik poslov se je od poslanika Velikonemškega rajha poslovil z jasnim občutkom, da nad jugoslovansko državo “lebdi angel smrti”. Od nje same je odvisno, je zapisal v poročilu Bratislavi, ali jo bo “obeležil s svojo prisotnostjo ali pa bo po izpolnitvi pogojev, ki bodo zelo strogi, angel smrti Jugoslavijo obšel” (Boban 1974, 430).

V času ko je to pisal, je v Berlinu odločitev že padla. Adolf Hitler je namreč 27. marca 1941 ukazal, da je treba Grčijo zasesti, Jugoslavijo pa brez odloga vojaško in kot državno entiteto uničiti. Smrtni udarec ji mora biti zadan z neusmiljeno ostrino in hitro, kot bi “udarila strela”.

Napad se je začel 6. aprila 1941, po nekakšnem nenavadnem naključju prav na dan, ko je britanska vojska osvojila Adis Abebo. Ravno tistega dne, ko se je klavarno končalo poglavje italijanske kolonialne zgodovine v Afriki, je bilo nenadoma konec tudi Mussolinijeve paralelne vojne na Balkanu. In medtem ko je nemški *Wehrmacht* v zadnjem klasičnem *Blitzu* pred velikim napadom na Sovjetsko zvezo reševala Mussolinijeve divizije v Grčiji, si je savojska kraljevina v vojni, ki se je zanjo že spremenila v subalternno – torej v celoti podrejeno nemškemu strateškemu vodstvu – poskušala za vsako ceno zagotoviti ustrezen del plena v Jugoslaviji. Zdaj je bil zastavek rimske diplomacije v nasprotnem sorazmerju z lastno vojaško šibkostjo; šlo je za “dediščino stare Avstrije” na Jadranu, v obsegu, ki ga Italiji leta 1915 ni priznal niti Londonski pakt.¹⁸

25. aprila 1941 je neorenesančna palača nekdanje Dravske banovine v Ljubljani, zasedena s strani Italijanov in spremenjena v nekakšno glavno mesto novoustanovljene, Kraljevini Italiji priključene “Ljubljanske province” (*Provincia di Lubiana*), postala prizorišče prizora, ki ga je pozneje v spominskem pričevanju v skoraj dantejevski maniri opisal nekdanji ustaški diplomat, Splitčan dr. Edo Bulat. Člani državne delegacije Neodvisne države Hrvaške (NDH) so se tega dne mimo dveh ženskih kipov dunajskega kiparja Josipa Beyerja, simboloma Moči (*Potestas*) in Zakona (*Lex*), povzpeli po slovesnem stopnišču, kjer jih je pričakal “krivonogi”, v črno uniformirani Italijan in jim na široko odprl vrata v glavno dvorano.

Pred nami se razpre prizor, ki ga zagotovo ni nihče predvideval, niti ga ni bil zmožen predvideti. Potomstvo bi si ga moralo zapomniti kot opozorilo na nevarnost in smrt.

Dvorana je velika, zelo visoka. Prvo, kar nam je padlo v oči, je bil ogromen zemljevid, obešen visoko nasproti nam, ki smo vstopali. Karta je predstavljala prihodnjo Hrvaško. Čeprav fizična, so bile na njej z rdečo barvo označene meje hrvaške države. Kot dober geograf še iz najzgodnejše mladosti, sem takoj opazil, do kam segajo. Tik od Karlovca na jug, zatem pa v ravni črti do Mostarja in v blagem zavoju na severozahodni kot Črne gore. Čuden torzo, ki mu manjka vse od trebuha navzgor. Zdelo se mi je, da me bo bolečina premagala. Celo polovico Hrvaške z Dalmacijo nameravajo odtrgati od hrvaške države! Ničesar od Dalmacije in našega morja ne bi pripadlo Hrvaški. Pa tudi same meje Hrvaške bi bile tako oddaljene od Dalmacije! Komaj se mi je uspelo pobrati od tega udarca (Bulat v Krizman 1978, 459).

Tudi na primeru britanskih ozemeljskih jamstev Jugoslaviji se je torej v veliki meri uresničil *dictum*, po katerem se vse v zgodovini ponovi dvakrat; prvič kot tragedija, drugič kot farsa. Toda tokrat je bilo zaporedje obrnjeno. Z odločno vojno akcijo, sproženo ob pravem času, bi bilo mogoče fašistično agresijo zaustaviti že na začetku, ekspanzionizem italijanske zunanje politike, izražen v Mussolinijevem geslu "ekspandirati ali eksplodirati" (*Espandersi o esplodere*), pa temeljito pristriči z obsežnimi teritorialnimi redistribucijami v korist italijanskih sosed v Sredozemlju. Fašistični "ozemeljski avanturizem" (*imperialismo straccione*) najmanjše in najrevnejše med velikimi silami bi bil tako z razmeroma majhnimi žrtvami zaustavljen, še preden bi se lahko razmahnil in dobil nevarne dimenzije. Toda namesto da bi vodilni liberalni demokraciji zahoda, torej Francija in Velika Britanija, izkoristili to priložnost takrat, ko sta še imeli moč za kaj takšnega, sta v sankcijski krizi sredi tridesetih let pokazali le vsega obžalovanja vredno nemoč in neodločnost. Cena, ki sta jo morala plačati za to, je bila nesorazmerno velika. Razmerje sil v Evropi se je v naslednjih letih hitro prevesilo v njuno škodo, fašistična konstelacija, ki bi ji bilo mogoče očitati vse razen zanemarjanja dejavnika moči, pa je konec tridesetih let izkoristila britansko-francosko politiko "popuščanja" (*appeasment*), radikalno preobrnila evropsko ravnotežje moči in v skoraj dveletni interesni koaliciji s Stalinovo Sovjetsko zvezo v začetku štiridesetih let skoraj zagospodovala evropskemu kontinentu.

Leta 1935–36 si je britanski poslanik sir Ronald Hugh Campbell v pripravi na uvedbo vojnih sankcij proti fašistični Italiji prizadeval dobiti jugoslovanski pristanek na oblikovanje skupne vojaške fronte z Veliko Britanijo, Grčijo in s Turčijo. Jugoslovanski generalštab je tedaj na strani aktivne bilance v primeru zmage na strani Velike Britanije in Francije predvidel tudi možnost pridobitve Istre, Gorice, otokov ob dalmatinski obali in Zadra, oziroma celotnega slovenskega in hrvaškega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni skladno s tajnim Londonskim paktom in poznejšo Rapalsko pogodbo ostalo pod Italijo. Kmalu po sklenitvi mediteranskih sporazumov so dejansko začele krožiti govorice, zabeležene tudi v osebnih noticah dr. Anteja Trumbića, da je Velika Britanija tovrstno zagotovilo Jugoslaviji za primer vojne že tudi podala.

Poskus, uresničiti jugoslovansko-grško-turško kombinacijo s pomočjo ozemeljske obljube Jugoslaviji, se je ponovil spomladi leta 1941, le da je tokrat ta naloga pripadla soimenjaku Ronaldu Ianu Campbellu. Da bi bila farsično-tragična simetrija popolna, je sir Ronald Ian Campbell sira Ronalda Hughja Campbella, ki je odšel za britanskega poslanika v Pariz in tam ostal vse do francoskega zloma junija 1940, zamenjal že kmalu po vstopu Velike Britanije v vojno, 13. decembra 1939. Tudi tokrat si je torej britanski poslanik v Beogradu prizadeval dobiti jugoslovanski pristanek na oblikovanje balkanske diplomatske in vojaške fronte skupaj z Veliko Britanijo, Grčijo in s Turčijo. Da bi Jugoslaviji olajšal odločitev, je Ronald Ian Campbell jugoslovanskemu regentu Pavlu Š. marca 1941 skladno z avtorizacijo zunanjega ministra, sira Anthonyja Edena, dejansko podal ozemeljsko ponudbo vlade Njegovega Veličanstva, ki je v veliki meri, čeprav verjetno ne v celoti, ustrezala ozemeljskim aspiracijam, navedenim v študiji jugoslovanskega generalštaba iz konca leta 1935.¹⁹ Toda ta "vaba" je v celoti zgrešila svoj zaželeni učinek. Ponujena je bila vojaško in politično demoraliziranemu vodstvu z vseh strani vojaško obkoljene države, ki ni mogla računati na nikakršno efektivno pomoč svojih zaveznikov.²⁰

Sredi tridesetih let bi mogla Kraljevina Jugoslavija v povezavi z Grčijo in s Turčijo v primeru vstopa v vojno na strani Velike Britanije in Francije računati ne le na zanesljivo zmago zahodnih liberalnih demokracij, ampak tudi na ozemeljsko zaokrožitev proti zahodu in to – kot je leta 1939 ugotavljal E. H. Carr – že po sami logiki vojnih operacij proti Italiji; torej celo brez domnevne obljube, omenjene v osebnih zapiskih dr. Anteja Trumbića. Toda pogajalska moč Velike Britanije v letu 1941 ni bila več pogajalska moč iste države iz leta 1935, podprta z realno težo zavezništva s Francijo. Kontraktualna moč Londona, nad katerim je potekala zračna bitka, prav tako ni bila več pogajalska moč Londona iz časa pred nemško ofenzivo na zahodu, ko je Velika Britanija v očeh turškega predsednika Ismet İnönüja še vedno veljala za "najmočnejšo zavarovalniško firmo" na celotnem zemeljskem globusu (Gorodetsky 1999, 15). Po letu 1936, ko bi po besedah admirala Andrewa Cunninghama (v Marder 1970, 1340–1341) lahko zgolj britanska kraljeva mornarica z blokado Sueškega prekopa spremenila "potek celotne nadaljnje svetovne zgodovine", se je ravnotežje sil v Evropi hitro prevesilo v korist osi Rim–Berlin, začetna premoč demokratičnih držav pa enako naglo skopnела. *Post tot discrimina rerum* se je namreč na koncu na najbolj fatalen način uresničila Purićeva že navedena, v Ženevi izrečena napoved Edenu, da bo namreč politika popustljivosti in neodločnosti v razmerju do fašističnih diktatorjev posledično pripeljala do tega, da bo Velika Britanija izgubila Francijo, Francija Veliko Britanijo, "vsi preostali pa bomo morali izbirati med Berlinom in Rimom, če ne celo Moskvjo" (Purić v Hoptner 1972, 87).

Ko je torej Velika Britanija spomladi leta 1941 Kraljevini Jugoslaviji dejansko podala ozemeljsko ponudbo, da bi ji olajšala kombinacijo z Grčijo in s Turčijo, se je že tudi sama borila za svoj goli obstoj. Knez Pavle bi v prvih mesecih leta 1941 potreboval predvsem zagotovilo učinkovite britanske vojne pomoči, toda te mu Velika Britanija niti pri najboljši volji ni mogla ponuditi. Če ni hotel zakriviti uničenja lastne države, jugoslovanski regent preprosto ni mogel pristati na tovrstno ponudbo.

Je torej britanska ozemeljska ponudba zapadla, še preden bi lahko začela veljati? Dne 27. decembra 1941, na dan, ko je jugoslovanska vlada britanskemu zunanjemu ministrstvu predala prvi uradni memorandum, povezan z vprašanjem meja, je bil dr. Milan Grol s svojim intimnim "sovražnikom", dr. Milanom Gavrilovićem, pri zunanjem ministru, dr. Momčilu Ninčiču. Vpričo Grola je Gavrilović vprašal Ninčiča, zakaj 27. marca 1941 od Britancev ni zahteval obljube za Trst in Istro, in zatrdil, da je on sam takšno obljubo zahteval in dobil v času predhodne vlade (Grol 1990, 78). Da Grol tej trditvi ni bil pripravljen verjeti, je prišlo zelo jasno do izraza v celi vrsti vprašanj, ki jih je vpričo dr. Kreka konec januarja 1941 zastavil dr. Milanu Gavriloviću. Sledila so znova večkrat ponovljeni Gavrilovićeve pritožbi, da je Ninčičevo nepristajanje na sestanek z Edenom po 27. marcu 1941 zakrivilo "slab položaj pri Angležih" in "zamujeno priložnost, da bi od Angležev dobili garancijo za Istro" (ibid.). "Torej vi mislite", je Gavriloviću 26. januarja 1942 ugovarjal dr. Milan Grol,

da bi nam Angleži – ki nam, ko smo bili v Jeruzalemu, niso hoteli v Churchillovem govoru garantirati niti integritete – v Beogradu mesec dni prej garantirali tudi Istro? / ... / Kaj je več veljalo na tehtnici, ta njihova zamujena podpisana menica ali stotisoči naših žrtev? (Grol 1990, 104).

"Tako ni prišlo do angleške obveze in mi se borimo", je tik pred koncem leta 1941, ko je 10. decembra v Londonu tudi sam osebno iz Gavrilovićeveh ust slišal za pobudo, podano siru Staffordu Crippsu, resignirano lamentiral slovenski politik, monsignor Franc Gabrovšek.²¹ Toda, ali je bilo z vojaškim porazom v aprilski vojni in teritorialnim razkosanjem Jugoslavije res vse izgubljeno, kot so z omembo "zapadle menice" očitno menili tudi nekateri drugi člani londonske vlade? Ali ni Kraljevina Jugoslavija po izvršenem državnem udaru dne 27. marca 1941 in hitrem vojaškem uničenju v aprilu, s svojim lastnim žrtvovanjem *in articulo mortis* izpolnila najpomembnejši pogoj, predviden za aktiviranje britanske ozemeljske garancije? Tako rekoč vsi dokumenti, s katerimi se je britanska stran pozneje odzvala na ustrezne jugoslovanske diplomatske korake v tej zvezi, so namreč potrjevali obstoj in veljavnost tovrstne ozemeljske obveze, vendar s pomembno domnevo, da jugoslovanska vlada verjetno ne razpolaga z uradnim zapisnikom o podani izjavi.²²

Ko je Michael L. Rose konec leta 1942 v zvezi s pobudo predstavnika SOE Pearsona, da bi bilo morda dobro, če bi britanska vlada Slovincem podala kako javno izjavo glede meja, da bi s tem spodbudila njihov odpor, rekapituliral dotlej podvzete korake v tej zvezi, je posebej omenil v marcu 1941 dano pooblastilo britanskemu poslaniku v Beogradu, Ronaldu Ianu Campbellu, da lahko vlado regenta Pavla obvesti o britanski pripravljenosti, podpreti jugoslovanske zahteve gleda revizije meje "v Istri" na mirovni konferenci in zatem ponovno, po državnem puču 27. marca 1941 podano avtorizacijo poslaniku Campbellu, da lahko zagotovilo ponovi tudi novi, Simovičevi vladi. Rose je v tej zvezi ugotovil, da ni jasno, ali je Campbell to storil, toda poleti 1941, ko se je vrnil v London, je na vprašanje, ali je zagotovilo podal, sam odgovoril pozitivno. Zanimiva je bila Roseova domneva v tej zvezi: "Toda jugoslovanska vlada je morda izgubila zapisnik o tej izjavi, narejen tik preden so Nemci okupirali deželo" (TNA-FO 371/33471/R 6539).

Že kmalu po prihodu jugoslovanske kraljevske vlade v London je te vrste razlago potrdil tudi pomočnik jugoslovanskega zunanjega ministra, dr. Ilija Jukić:

Kar se tiče angleških obljub v pogledu naših upravičenih ozemeljskih aspiracij za primer, da stopimo v vojno kot del balkanske defenzivne fronte ali brez tega, toda zaradi nemško-italijanske akcije na Balkanu, sem dobil obvestilo s strani g. Dewa tako v Ilidji ²³ kot tukaj v Londonu, da te obljube obstajajo in da so bile sporočene g. Cvetkoviću in ponovljene pozneje tudi gen. g. Simoviću, preds. Kr. Vlade (AS 1931, 7645).

Toda k temu je tudi značilno dodal: "O tem v Bgd, v našem Min. za Zun. zadeve, nisem videl nobenega dokumenta. V tej angleški obljubi je bilo po besedah g. Dewa rečeno, da bodo naše upravičene zahteve 'vzete v ugodno obravnavo', ko se bo delal mir" (ibid.).

96 Notes

¹ Maja 1935 je Mussolini maršalu De Bonu sporočil, da namerava s svojim kurzom nadaljevati "tudi, če to pomeni prelom z Anglijo, celo v primeru ekstremne hipoteze, vojne z Anglijo" (Bosworth 2002, 301).

² Jugoslovanska vlada je dne 12. decembra 1935 takšno stališče potrdila tudi pismeno (Avramovski 1986, 340).

³ Šele 12. decembra 1935 je bil minister vojske in mornarice seznanjen tudi s konkretnim vprašanjem britanskega poslanika, ali lahko britanska vlada v primeru italijanskega napada na britansko floto v Sredozemlju "z gotovostjo računa na uporabo jugoslovanskih pristanišč, dokov in olajšav, kot tudi na sodelovanje jugoslovanskih sil z namenom odpora italijanskemu napadu" (Avramovski 1964, 22).

⁴ Italijanski generalštab je v obdobju 1935–36 v primeru italijansko-britanskega konflikta računal s kratkim potekom vojne in popolnim italijanskim porazom (Petersen 1973, 488). Toda pozneje, v letu 1936, se je ta realistična skromnost prevesila v svojevrstno megalomanijo. Še v oktobru 1936 se je v vojaškem vodstvu fašistične Italije govorilo o "razbojniški vojni" (*guerra brigantesca*) proti "zamaščenim" in pacifističnim zahodnim demokracijam (Knox 2001, 86–87).

⁵ "Na splošno bi bilo treba našo politično ravnanje uskladiti tako, da bi se čim pozneje angažirali, če bi bilo to nujno, kajti za vojne priprave potrebujemo najmanj 3–4 mesece" (Avramovski 1964, 28).

⁶ Če se je zdela vojna jeseni leta 1935 dovolj blizu, da je švicarski veleposlanik v Rimu, Georges Wagnière (1945, 249), 17. oktobra 1935 obvestil Bern o stanju skrajne napetosti in poudaril, da naj bi bili v Rimu celo najbolj trezni ljudje prepričani, da spopada z britanskim imperijem ni več mogoče odvrniti, je natanko po enem letu, 17. oktobra 1936, Milan Antić, jugoslovanski minister Dvora in najožji politični svetovalec regenta Pavla, registriral vest, ki je nakazovala možnost, da neposredna vojna nevarnost še ni povsem mimo (Hoptner 1972, 90). Profesor Robert William Seton-Watson, ugledni britanski ekspert za Srednjo in Jugovzhodno Evropo, je namreč po sedmih letih znova obiskal Jugoslavijo in opozicijskemu politiku Miši Trifunoviću ob tej priložnosti zaupno dejal, da namerava Velika Britanija v kratkem vojaško obračunati z Italijo. V ta namen naj bi London že sklenil sporazum s Parizom, za svojo kombinacijo pa bi hotel pridobiti še Berlin. Načrt naj bi bil s francosko in z nemško pomočjo uresničen v šestih mesecih, Velika Britanija pa bi za njegovo uresničitev potrebovala tudi Jugoslavijo. Seton-Watson, ki je na Brdu pri Kranju obiskal kneza Pavla in govoril s Stojadinovićem, Korošcem in z Mačkom, ob tem ni pozabil omeniti, da na obisk prihaja tako rekoč v funkciji službenega predstavnika britanskega zunanjega ministrstva (Hoptner 1972, 90). O osnovnem namenu Seton-Watsonovega obiska v Jugoslaviji cf. Sundhausen (1982, 91–92).

⁷ Med temi razlogi je bilo vsekakor najpomembnejše vprašanje sklenitve hrvaško-srbskega sporazuma (Pirjevec 1990, 207). V nevarnih zunanjepolitičnih preizkušnjah, pred katerimi se je konec tridesetih let znašla z revizionističnimi sosedi obdana heterogena in heteroklitna jugoslovanska kraljevina, je regent Pavle prvo nalogo videl v premostitvi in izgladitvi njenega najhujšega notranjepolitičnega nasprotja; in v resnici je bil Sporazum o ustanovitvi Banovine Hrvaške sklenjen tik pred izbruhom druge svetovne vojne.

⁸ Nekaj dni zatem je tudi ameriški veleposlanik v Londonu Joseph P. Kennedy sporočil predsedniku Rooseveltu, da mu je britanski ambasador v Rimu, sir Percy L. Loraine, izjavil, da Velika Britanija ne bo napadla ali blokirala Italije v primeru italijanskega napada na Jugoslavijo (Breccia 1978, 253).

⁹ Po Hoptnerjevem mnenju (1972, 217) Pavel, nasprotno, ni imel nobene izbire več. Pavel ni mogel sprejeti Mussolinijeve ponudbe, ker bi novi italijansko-jugoslovanski pakt Italijanom samo olajšal osvojitve Grčije: "Sedaj Jugoslavija ni bila več soočena z enostavno alternativo: ali skleniti novi sporazum z Italijo ali podpisati Trojni pakt. Zdaj je bilo jasno, da bo novi sporazum z Italijo pomenil tudi dvig zastora za sam Trojni pakt. Ni bilo več veliko možnosti, da Jugoslavija obdrži svoj priljubljeni položaj nevtralcu, in tudi ne, da se pogodi z manjšim velikanom, razen če bi sprejela tako odvratne pogoje, kot je izmenjava prebivalstva ali obljuba Soluna po osvojitvi Grčije s strani Italije. Igranje na karto Rima proti Berlinu ni bilo več mogoče. Hitler je sedaj držal v rokah vse adute. Teden dni po Stakičevi vrnitvi domov je Mussolini ukazal svojemu ambasadorju v Beogradu, naj prekine razgovore z Jugoslovani in bojišče prepusti Nemcem" (ibid.).

¹⁰ V tej zvezi prim. Konstantinovičev dnevniški zapis (1998, 271–273) o razgovoru s knezom Pavlom z dne 15. februarja 1941.

¹¹ Glede na to, da so z britanskimi agenti v Jugoslaviji že vse od jeseni leta 1939 tesno sodelovali pripadniki t.i. "Čokove organizacije" – to poimenovanje za TIGR je bilo uveljavljeno v britanskih dokumentih – bi bilo seveda zanimivo raziskati, v kolikšni meri bi na Gavrilovičev predlog posredno ali neposredno vplivali tudi predhodni poskusi I. M. Čoka in sodelavcev, v stiku s pripadniki britanske obveščevalne službe doseči obvezujočo britansko izjavo glede prihodnosti slovenskih in hrvaških ozemelj pod Italijo. Tako je na primer Čok v pismu "ministru Kraljevine Jugoslavije" v Moskvi, Milanu Gavriloviću, datiranjem v Ankari s 15. aprilom 1941, zapisal, da je njegova organizacija "Angležem naredila velike usluge na terenu" (PAIR/4; dr. Gorazdu Bajcu, ki je arhiv uredil, se zahvaljujem, ker mi je ljubeznivo posredoval ta dokument). To sodelovanje še vedno traja "in obstaja namera, da naše organizacije tudi pod nemško okupacijo izvedejo v okupirani Jugoslaviji pomembne naloge. Ob samem začetku smo izjavili in stalno izjavljamo Angležem, da je edina nagrada, ki jo pričakujemo in zahtevamo za svoje delo, naslednje: po zmagi mora Julijska Krajina (kot tudi Koroška) do etnografske meje z Latini (in z Germani) pripasti Jugoslaviji in tvoriti z njo eno državno celoto. V tej zvezi hočemo z njihove strani doseči tudi formalno obvezo in smo že stopili v pogajanja z njimi" (ibid.). Glede uspeha oziroma neuspeha teh prizadevanj gl. Kristen (2002, 78–80), Kristen (2006, 206–228). Vsekakor je značilno, da se je Čok na Gavriloviča v istem pismu obrnil kot na "starega znanca in prijatelja", ki je med srbskimi politiki vedno kazal "največ razumevanja, interesa in ljubezni za Istro in za našo borbo" (ibid.). V tej zvezi morda velja omeniti zanimivo podrobnost: ko se je po padcu Pariza in nemškem zajetju francoskih arhivov začel intenziven lov na pripadnike TIGR-a, se je Alojz Knez, sredi avgusta 1940 v poročilu italijanske obveščevalne službe notranjemu ministrstvu posebej označen kot član "Čokove organizacije" (Ferenc 1977, 125), zatekel z Jesenic v Beograd in se tam nekaj časa skrival v hiši dr. Milana Gavriloviča (Ferenc 1977, 260).

¹² "Na sceni se je pojavil veliki Arnold Toynbee, takrat načelnik Foreign Research and Press Service. Bil je velik zagovornik svetovne vlade in je imel Attleeya na svoji strani, da ne govorim o Staffordu Crippsu" (Jebb 1972, 119–120).

¹³ Seton-Watsonovo nasprotovanje odločitvi za Toynbeejev FRPS je morda imelo kaj opraviti tudi z njegovim "odpadniškim" statusom v tej ustanovi. 30. julija 1940 je bil sir Robert Bruce Lockhart priča prelomnemu trenutku, ki je pomenil tudi profesorjev sloves od Chatham House. V tej "hiši", v kateri so čez pol leta izdelali memorandum o upravičenosti jugoslovanskih zahtev po reviziji meje z Italijo, je pod vodstvom R. W. Seton-Watsona prav tega dne izbruhnil svojevrsten upor. "Uporniki" so zahtevali združitev s PID, dostop do telegramov britanskega zunanjega ministrstva, brez katerih ni mogoče izdelovati političnih memorandumov, in konec politike nekooperiranja s *Political Intelligence Department* (Lockhart & Young 1980, 71).

¹⁴ Izvirno besedilo memoranduma je bilo v celoti v angleškem jeziku objavljeno že v dokumentarni prilogi k pionirski razpravi dr. Dragovana Šepića *Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-*

talijanske granice 1941 (Šepić 1976).

¹⁵ Britanski zgodovinar in zagovornik jugoslovanskega Trsta, J. P. Taylor (1983, 153) je sicer verjetno malo pretiraval, ko se je o pomenu Chatham House v svojih spominih izrazil z neskritim podcenjevanjem: "Dvomim, da so v zunanjem ministrstvu sploh kdaj prebrali enega samega izmed obsežnih poročil, ki jih je Chatham House producirala. To seveda ni preprečilo, da ne bi na velik strošek davkoplačevalcev obstajala še naprej, vse do konca vojne."

¹⁶ Mark Wheeler (1980, 32–33) omenja ta datum kot dan "nenadne odločitve" Vojnega kabineta, da pooblasti Edena, ki je takrat z generalom Dillom potoval po Bližnjem vzhodu, da lahko ponudi Jugoslovanom rektifikacijo meje z Italijo v slehernem pogovoru, "ki bi ga lahko imel z njimi". Toda istočasno Wheeler (ibid.) navaja tudi 3. marca 1941 kot dan avtorizacije zunanjemu ministru, po kateri lahko Jugoslovanom ponudi perspektivo ozemeljske revizije, da bi jih na ta način pripravil na prehod na britansko stran: "To je bil torej kontekst, v katerem so Britanci formulirali ponudbo ozemlja Jugoslovanom: ozemlje naj služi kot bodoča kompenzacija za takojšen vstop v vojno zoper Nemčijo." V literaturi je mogoče običajno naleteti bodisi na en, bodisi na drug datum, navaja pa se tudi 2. marec 1941 kot datum Edenove avtorizacije. Le italijanski zgodovinar Alfredo Breccia (1978, 493) je izrecno opozoril, da je bila ta vladna odločitev o avtorizaciji sprejeta na njeni seji "27. februarja in ne 3. marca 1941 kot piše WOODWARD".

¹⁷ Bliss-Lane je 30. marca 1941 sporočil v Washington, da je Hitler sam knezu Pavlu dejal, naj Jugoslavija v lastnem interesu podpiše pristop k Trojnemu paktu, kajti že v juniju ali juliju bo napadel Rusijo. Ameriški poslanik je za to izvedel iz zanesljivega vira, ki bi mogel biti isti kot za britansko poslaništvo (FRUS 1941 B, 937).

¹⁸ O italijanskih načrtih v tej zvezi dokaj koncizno Burgwyn (2009, 35–61).

¹⁹ 22. marca 1941 je britanski zunanji minister sir Anthony Eden sira Ronalda Iana Campbella znova avtoriziral, da lahko jugoslovanskemu vojaškemu vodstvu sporoči, da bo imela Jugoslavija, če se pridruži Veliki Britaniji v vojni, na razpolago britansko vojaško pomoč v največji možni meri in udeležbo pri skupnem bazenu oskrbe in "da bomo zagovarjali" jugoslovansko zahtevo po Istri na mirovni konferenci (TNA-FO 371/30253/R 2872).

²⁰ 16. marca 1941 je jugoslovanski premier Dragiša Cvetković Campbellu sicer samozavestno dejal, da bo v primeru, če bodo Nemci postavili kakšno nemogočo zahtevo, uprizoril obmejni incident v Istri, kjer so Italijani zbirali čete in kjer so bila hrvaška in slovenska čustva neposredno prizadeta. Toda sodelovanju z Nemčijo naklonjeni zunanji minister Cincar-Marković je istega dne britanskemu poslaniku izjavil, da jugoslovanski generali nikakor ne bi hoteli vstopiti v vojno (Wheeler 1980, 257).

²¹ Gabrovšek se je namreč udeležil seje vlade v Londonu, na kateri je dr. Milan Gavrilović prvič poročal vladi o svoji domnevno neuspešni akciji v Moskvi. Po Gavrilovičevem predlogu, podanem siru Staffordu Crippsu, naj bi se – tako Franc Gabrovšek neposredno po referatu dr. Milana Gavrilovića – "Anglija obvezala, da Jugoslav.(iji) da vse, kar so njene teritorialne zahteve – torej Gorica, Trst, Reka itd. – ta pa gre z Anglijo čez drn in strn. Tri dni po tej sugestiji je že Eden stavil tak predlog, pa ni dobil odgovora." (Dokument last dr. Janeza A. Arnež. Dr. Arnežu se zahvaljujem, ker mi je dopustil vpogled v Gabrovškove dokumente). Predlog naj bi zavrnili dr. Aleksander Cincar-Marković, Dragiša Cvetković in – kot pripominja dr. J. A. Arnež – "morda tudi knez Pavle, ne da bi se posvetovali s preostalimi člani vlade ali jih vsaj obvestili o predlogu" (Arnež 2002, 290; Arnež 1997, 36–37).

²² Obširneje o problematiki britanskih ozemeljskih jamstev Kraljevini Jugoslaviji Kristen (2001, 260–300).

²³ Arminius Roderick Dew je bil do aprila 1941 svetnik na britanskem poslaništvu v Beogradu. Glede njegove prve izjave Jukiću, izrečene v Ilidži pri Sarajevu, lahko domnevamo, da je morala biti podana v dneh med 11. in 13. aprilom 1941, ko se je jugoslovanska kraljevska vlada na begu pred Nemci zaustavila v Palah pri Sarajevu.

100 Viri in literatura

Arnež, J. A., 1997. *Gabrovškov dnevnik: Msgr Gabrovšek's diary 1941–1945*. Studia Slovenica, Ljubljana, Washington D.C..

Arnež, J. A., 2002. *SLS Slovenska ljudska stranka. Slovenian people's party 1941–1945*. Studia Slovenica, Ljubljana, Washington D.C..

Aron, R., 1983. *Memoires. Première partie: L'éducation politique (1905–1939)*. Julliard, Paris.

Avramovski, Ž., 1964. Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije za vreme italijanske agresije na Etiopiju (1935–1936). *Jugoslovenski istorijski časopis* 1, 13–36.

Avramovski, Ž., 1968. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*. Prosveta, Beograd.

Avramovski, Ž., 1986. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*. Vol. 2., 1931–1938. Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb.

Barker, E., 1978. *Britanska politika na Balkanu u drugom svjetskom ratu*. Globus, Zagreb.

Biber, D., 1976. Knez Pavle v konfinaciji. *Časopis za suvremenu povijest* VIII/2–3, 19–46.

Boban, L., 1974. *Maček i politika HSS 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*. Vol. 2. Liber, Zagreb.

Bosworth, R. J. B., 2002. *Mussolini*. Arnold, London.

Burgwyn, J. H., 2009. *Imperij na Jadranu: Mussolinijevo osvajanje Italije 1941–1943*. Ciceron, Mengeš.

Brescia, A., 1978. *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*. Giuffrè Editore, Roma.

Carr, E. H., 1978. *The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. Macmillan, London.

Channon, H. & Rhodes, J. R. (ur.), 1970. *Chips: The Diaries of Sir Henry Channon*. Penguin, Harmondsworth.

Churchill, W. S., 1966. *The Second World War: Vol. 3 – The Fall of France*. Cassell, London.

Colville, J., 1987. *Downing Street Diaries 1939–1955*. Vol. 2. Spectre, London.

Dalton, H. & Pimlott, B. (ur.), 1986. *The Second World War Diary of Hugh Dalton 1940–45*. Jonathan Cape, London.

De Risio, C., 1981. *Rat u ratu 1940–1943*. Centar za informacije i publicitet, Zagreb.

Engel, G. & Kotze, H. (ur.), 1974. *Heeresadjutant bei Hitler 1939–1943: Aufzeichnungen des Majors Engel*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.

Ferenc, T., 1977. *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Založba Borec, Ljubljana.

Gathorne-Hardy, G. M., 1952. *A Short History of International Affairs 1920–1939*. Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London, New York, Toronto.

Gorodetsky, G., 1999. *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*. Yale University Press, New Haven, London.

Grol, M., 1990. *Londonski dnevnik 1941–1945*. Filip Višnjić, Beograd.

Hoptner, J. B., 1972. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Otokar Keršovani, Rijeka.

Jebb, G., 1972. *The Memoirs of Lord Gladwyn*. Weidenfeld and Nicolson, London.

Jukić, I., 1965. *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*. Hrvatska politička knjižnica, München.

Jukić, I., 1974. *The Fall of Yugoslavia*. Harcourt, Brace Jovanovich, New York, London.

Kacin Wohinz, M., 1997. Ob “abesinski” vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37(2), 123–139.

102 Knoll, H., 1986. *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943*. Oldenbourg Verlag, München.

Konstantinović, M., 1998. *Politika sporazuma: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*. Mir, Novi Sad.

Knox, M., 2001. *Hitler's Italian Allies. Royal Armed Forces, Fascist Regime, and the War of 1940–1943*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kristen, S., 2001. Trieste ali Trst? Britanska ozemeljska jamstva Kraljevini Jugoslaviji in njihov zapoznani in kontroverzni odmev v historiografiji in memoaristiki. *Razprave in gradivo – Revija za narodnostna vprašanja / Treatises and Documents – Journal of Ethnic Studies* 38/39, 260–300.

Kristen, S., 2002. *Istrsko vprašanje: Iz zgodovine slovensko-hrvaške razmejitve v Istri*. Založba 2000, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Kristen, S., 2006. *Meje in misije: Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem metožu II. svetovne vojne*. Založba 2000, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Krizman, B., 1978. *Ante Pavelić i ustaše*. Globus, Zagreb.

Lockhart, B. & Young, K. (ur.), 1980. *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart: 1939–1965*. Vol. 2. Macmillan, London.

Marder, A., 1970. The Royal Navy and the Ethiopian Crisis of 1935–36. *American Historical Review* 75(5), 1327–1356.

Petersen, J., 1973. *Hitler – Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933–1936*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Pirjevec, J., 1990. La classe dirigente jugoslava ed i rapporti con l'Italia fascista alla fine degli anni Trenta. *Qualestoria* 1, 201–215.

Seton-Watson, R. W., 1938. *Britain and the Dictators: A Survey of Post-War British Policy*. Cambridge University Press, Cambridge.

Stojadinović, M., 1970. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Otokar Keršovani, Rijeka.

Sundhaussen, H., 1982. *Die Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz.

Šepić, D., 1976. Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941. *Zgodovinski časopis* XXX(1–2), 47–77.

Tavčar, M., Pelikan, E. & Troha, N., 1997. *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*. Viri: 11. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana.

Taylor, A. J. P., 1983. *My Personal History*. Hamish Hamilton, London.

T. P., 1936. "Ako bi..." *Istra*, 1. 2. 1936, 1.

Van Creveld, M. L., 1973. *Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue*. Cambridge Press, Cambridge.

Vinaver, V., 1985. *Jugoslavija i Francuska između dva rata: Da li je Jugoslavija bila francuski "satelit"*. Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Wagnière, G., 1945. *Dieciocho años en Roma*. Turissa Ediciones, Barcelona.

West, R., 1967. *Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey through Yugoslavia in 1937*. Macmillan, London.

Wheeler, M. C., 1980. *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*. East European Monographs. Boulder, Columbia University Press, New York.

Whittam, J. R., 1991. Drawing the Line: Britain and the Emergence of the Trieste Question, January 1941 – May 1945. *English Historical Review* 106(419), 314–370.

104 ARHIVSKI VIRI:

AS [Arhiv Republike Slovenije] 1931, RSNZ SRS, tehnična enota (t. e.) 580, 80–1 (Proces Nagode), 7639.

AS [Arhiv Republike Slovenije] 1931, RSNZ SRS, tehnična enota (t. e.) 580, 80–1, 7645.

FRUS [Foreign Relations of the United States] 1936 I.

FRUS [Foreign Relations of the United States] 1941 B, 937.

PAIR/4 – Privatni arhiv Ivana Rudolfa.

TNA – CAB [The National Archives – Cabinet Papers] 65/18.

TNA – FO [The National Archives – Foreign Office] 371/30205/R589/73/92.

TNA – FO [The National Archives – Foreign Office] 371/30240/8342 R-960.

TNA – FO [The National Archives – Foreign Office] 371/30253/R 2872.

TNA – FO [The National Archives – Foreign Office] 371/33471/ R 6539.